

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

*Gevonden
in het*
VUILNIS

1
2026

FOTO RCE

4 | Een schip vol vuilnis

Het ene schip na het andere voer over de Zuiderzee, volgeladen met vuilnis uit de grote steden. Bij Zeewolde is zo'n scheepswrak onderzocht.

FOTO MARTIN DE JONG

12 | Immaterieel erfgoed

Het veranderende klimaat gooit roet in het eten bij allerlei tradities. Maar verenigingen laten het er niet bij zitten.

FOTO RCE, REMMIE PEKKARI

22 | Uitbreidingen

Het komt regelmatig voor dat er aan oude rijksmonumenten een uitbreiding wordt gebouwd. Ook in de jaren tussen 1965 en 1990 is dat gebeurd.

FOTO SVEN EN PETER DE RU

32 | 516 lapjes

Drie jaar geleden maakte Barbara Broekman een kunstwerk van 516 stukken historisch weefsel, *The Golden Thread*.

Erfgoed is nooit af

Van de week vroeg iemand mij: 'Wanneer is dit erfgoed klaar?' En ik gaf zonder er lang bij stil te staan het antwoord dat vanzelfsprekend is voor iedereen die werkt aan erfgoed, woont in erfgoed of erfgoed beleeft: Erfgoed is nooit af. Het leeft, beweegt mee met de tijd en krijgt telkens opnieuw betekenis door ons, de mensen die zich er dagelijks voor inzetten. Het is van toen, nu en straks. En dat is zowel geruststellend als een interessante opgave.

In Nederland zet 38 procent van de bevolking van 12 jaar en ouder zich in de vrije tijd in voor erfgoed. In dit Tijdschrift een artikel over het onderzoek waar dit uit naar voren komt. Ze doen onderzoek naar de geschiedenis van hun omgeving of naar de stamboom en migratiegeschiedenis van hun familie, ze doen mee aan toneel in hun streektaal, houden een oud schip in de vaart, maken kostuums voor carnaval of zoeken pijlpunten bij de Zandmotor. Wat opvalt, is dat erfgoed niet alleen wordt bewaard, maar vooral wordt gedeeld, bevraagd en samen gemaakt.

Erfgoed maken we samen, zeggen we vaak, en het is al heel lang de kern van ons werk. Erfgoed krijgt waarde als mensen zich erin herkennen en eraan kunnen bijdragen. Dat vraagt om luisteren, samenwerken en ruimte bieden aan verschillende perspectieven. Van vakmensen in het ambacht tot ambtenaren, van onderzoekers tot vrijwilligers en van eigenaren tot initiatiefnemers in de buurt: samen vormen zij de stille kracht achter ons erfgoed. Niet altijd zichtbaar, maar van onschatbare betekenis. Iedereen zet zich op eigen wijze in voor het behoud, de ontwikkeling en het duurzame gebruik van erfgoed. Het is een bron van kennis over het verleden, een spiegel voor het heden en een ontwikkelkracht voor de toekomst. In een tijd van grote opgaven – van klimaat en leefomgeving tot identiteit en inclusie – biedt erfgoed houvast én inspiratie. En het is hoopvol dat we dat met zovelen doen, elke dag opnieuw.

Susan Lammers, algemeen directeur

FOTO RCE, BAS KUIJERS

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | **In Kort Bestek**
- 8 | **Het Elisabeth Samsonhuis**
- 10 | **Kunst Zoekt Plek**
- 11 | **Beschilderd en beoordeeld**
- 15 | **Aangenaam Kennis Te Maken**
- 16 | **Nieuwe dateringsmethode**
- 18 | **Kijk!**
- 20 | **Het Kadastermuseum**
- 25 | **Drie Dingen**
- 26 | **Jonge inzet**
- 28 | **Kijk terug in de tijd**
- 31 | **Het Monster**
- 34 | **Publicaties**
- 36 | **Voor & Na**

Foto voorzijde Studenten en vrijwilligers hebben onder meer een paraplugreepje opgegraven uit een vuilnisschip dat in 1881 op de Zuiderzee gezonken is. Zie pagina 4

FOTO RCE

FOTO REE, MARGARETA SVENSSON

Een deel van 'Verbi divini inspiratio'

VANUIT CHAOS

In het interbellum was Willem van Konijnenburg een boegbeeld van de Nederlandse moderne kunst. Maar na de oorlog raakte de gevierde kunstenaar in de vergetelheid. Tot en met 7 juni brengt de tentoonstelling *Willem van Konijnenburg: Vanuit chaos* in Museum Jan Cunen in Oss daar verandering in. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed leende er twee werken voor uit. *Verbi divini inspiratio*, de inblazing van het goddelijke woord, is meer dan zes meter breed en gemaakt voor de Wereldtentoonstelling in Parijs in 1925. En het drieluik *De Atmosfeer, het land en het water* stamt uit 1916. Zie www.museumjancunen.nl.

BEURZEN VOOR MUSEA

In februari lanceerde het Netherlands Institute for Conservation, Art and Science een nieuw financieringsprogramma. Onder de naam NICAS On Demand biedt deze netwerkorganisatie beurzen aan musea die materiaaltechnisch onderzoek willen laten uitvoeren. De analyses worden gefaciliteerd door met name de vier kernpartners: de Universiteit van Amsterdam, de Technische Universiteit Delft, het Rijksmuseum en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Musea kunnen hun aanmeldingen voor de eerste ronde uiterlijk 6 april insturen. Zie www.nicas-research.nl.

FOTO REE, ROB BECKER

Onderzoek met een spectrometer

DE MONUMENTAALSTE FOTO

Wie maakt er tijdens Open Monumentendag de monumentaalste foto? Dat was dit keer Marina Matusevich met haar foto van het Rietveld Schröderhuis in Utrecht. De wedstrijdjury, bestaande uit medewerkers van onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, was onder de indruk van het feit dat de kleuren van het huis zo goed met die van de fietsen samengaan. Daarbij staan de ov-fietsen symbool voor bezoekers uit alle hoeken van het land. Bovendien brengt de beweging in de foto het erfgoed tot leven. Matusevich ontvangt een fotocadeaubon ter waarde van € 250 en een verstevigde grote afdruk van haar winnende foto.

FOTO MARINA MATUSEVICH

Het Rietveld Schröderhuis op de winnende foto

VAN AMEN IN DE KUNSTHAL

Vanaf eind april is in de Kunsthal in Rotterdam de expositie *The best of Woody van Amen* te zien. Van Amen, die dit jaar negentig hoopt te worden, is een van Nederlands meest eigenzinnige naoorlogse kunstenaars. Hij staat bekend om zijn speelse en provocerende kunstwerken van nieuwe materialen zoals plastic en neon, en tweedehands vrieselementen en elektromotoren. In voorbereiding op de overzichtstentoonstelling kwam de kunstenaar naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om zijn werken te bekijken die de dienst in de collectie heeft. Onder andere de *Electrische stoel* en drie *Iismachines* leent de Rijksdienst aan de Kunsthal uit. Zie www.kunsthal.nl.

12 LANDBOUW-SCHILDERIJEN

Op 3 mei opent in het Veenkoloniaal Museum in de Groningse plaats Veendam de tentoonstelling *1935: Nederland in twaalf imposante schilderijen*. Hier zullen voor het eerst de landschapschilderijen uit het Nederlandse paviljoen op de Wereldtentoonstelling van Brussel in 1935 weer samen te zien zijn. De bijna drie meter hoge doeken van bollenvelden, boomgaarden en binnen- vaartschepen geven een geromantiseerd beeld van agrarisch Nederland. Ze zijn geschilderd door Louis Bron, Chris Lebeau, Hubert Levigne, Arie Luyt, Jan Franken en Ype Wenning en komen uit de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zie www.veenkoloniaal-museum.nl.

ISOLATIESYSTEMEN GETEST

Op 5 februari vond in de Belgische stad Genk de feestelijke opening van Constructhor plaats. Deze ultramoderne testfaciliteit van de Katholieke Universiteit Leuven richt zich op innovatieve en klimaatneutrale bouwtechnologieën. In de Hugo Hens-testhal van het hoofdgebouw zijn de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Rijksvastgoedbedrijf en de universiteit begonnen met het testen van verschillende traditionele, vernieuwende en natuurlijke isolatiesystemen voor historische gebouwen. Voor het eerst in de Lage Landen worden simultaan 24 geïsoleerde massieve metselwerktestwanden blootgesteld aan dezelfde binnen- en buitencondities. De bouwfysische prestaties worden met 252 sensoren vastgelegd. Nadere informatie: bwk.kuleuven.be.

FOTO REE, MARC STAPPERS

De 24 testwanden

1.500 KERKEN IN DE KENNISBANK

De Kennisbank van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is verrijkt met honderden pagina's informatie over kerken en andere religieuze gebouwen. De teller staat al boven de 1.500. De als rijksmonument beschermde kerkgebouwen, synagogen en een aan te wijzen moskee van na 1800 staan er nu allemaal op, aangevuld met vele honderden foto's. Momenteel werkt de Rijksdienst aan de pagina's over de gebedshuizen van voor 1800, waarvan er alleen al in Groningen en Friesland enkele honderden zijn. Na deze ronde volgen nog 500 pagina's met kloosters en kapellen. Zie www.cultureel-erfgoed.nl voor de Kennisbank.

FOTO REE, HENRIK WESSELINK

De Sint-Jozefkerk uit 1933 in het Utrechtse dorp Achterveld

THEMAPAGINA 1933-1945 ONLINE

Begin maart verschijnt op www.oorlogsbronnen.nl een themapagina over cultuurgooierden. Het gaat om ruim 3.300 schilderijen, meubels en dergelijke die tussen 1933 en 1945 door roof of handel in Duitsland beland zijn. Na de oorlog zijn ze onder het beheer van de Nederlandse Staat gekomen. Om de rechthebbende eigenaren te vinden heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in de afgelopen jaren nieuw onderzoek verricht. De website www.oorlogsbronnen.nl biedt toegang tot bronnen over de Tweede Wereldoorlog. Via grafieken en interactieve kaarten maakt de dienst hier nu inzichtelijk om welke voorwerpen het precies gaat en of deze al aan erfgenamen teruggegeven zijn. ❏

FOTO REE

Een notenhouten Italiaanse kist uit de zestiende eeuw

Een schip vol vuilnis

Leerzaam afval

Het ene schip na het andere voer over de Zuiderzee, volgeladen met vuilnis uit de grote steden.

In Groningen en Drenthe wilden ze dat graag als compost gebruiken, aan het eind van de negentiende eeuw. Maar af en toe zonk er wel eens zo'n vrachtvaarder. Bij Zeewolde is een

scheepswrak opgegraven en onderzocht. Wat heeft dat opgeleverd? JAN VAN DOESBURG & ALICE OVERMEER

In 1881 verging een schip vol stadsvuil op de Zuiderzee. Studenten en vrijwilligers aan het werk in het achterschip van het wrak dat bij het dorp Zeewolde gevonden is

FOTO JACOB OUIE

Een ongeladen praam op de Zuiderzee in 1902, vergelijkbaar met het opgegraven schip

FOTO REF

Vuilnis is van alle tijden, evenals vuilverwerking. Al in de middeleeuwen werden in de steden maatregelen genomen om afval te verzamelen en te verwerken. In de loop van de negentiende eeuw kregen de steden, mede door de opkomende industrialisatie, steeds grotere hoeveelheden en diverser vuilnis te verwerken. Er werden schepen ingezet om van al dit afval af te komen. Bij het dorp Zeewolde is zo'n vuilnisschip opgegraven, mede door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De afgelopen jaren is dit schip onderzocht. De losse voorwerpen die erin gevonden zijn, wijzen uit dat het in of kort na 1881 moet zijn vergaan. In de drooggelegde provincie Flevoland liggen in de voormalige bodem van de Zuiderzee tientallen houten scheepswrakken van uiteenlopende ouderdom. Het gaat onder meer om handelsschepen, vissersschepen en vrachtaarders. Tot deze laatste categorie behoren schepen die met stadsafval geladen waren. Veel wrakken zijn gevonden bij de inpoldering van de verschillende delen van de voormalige Zuiderzee. Andere kwamen tevoorschijn bij het graven van sloten en afvoerkanalen. Vanaf de nadagen van de Tweede Wereldoorlog doen archeologen onderzoek naar deze schepen op het droge. In veel gevallen zijn ze na een melding onderzocht door het graven van een of meerdere proefsleuven, om vooral de afmetingen en oriëntatie ervan in kaart te brengen. Daarbij zijn vaak mondjesmaat losse voorwerpen verzameld om de ouderdom te bepalen. De nadruk van het onderzoek lag op de oudere wrakken. Schepen uit de negentiende en vroege twintigste eeuw kregen relatief weinig aandacht. Voor deze periode was toen weinig belangstelling. Dat is nu anders.

Veldschool

In 2019 is tijdens de Veldschool Scheepsarcheologie Flevoland bij Zeewolde onderzoek gedaan naar een houten schip geladen met 'compost'. Via deze jaarlijkse door de Rijksdienst en Museum Batavialand georganiseerde veldschool kunnen studenten maritieme archeologie ervaring opdoen met het opgraven van een scheepswrak op het droge. Ook vrijwilligers in de archeologie deden mee aan het onderzoek. Dit scheepswrak is al in 1973 ontdekt. In 1982 was het onderzoeksobject van een

'scheepskamp' van de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis. Twaalf jongeren onderzochten het wrak via vier proefsleuven. In de jaren daarna is op verschillende tijdstippen gekeken naar de conditie van het scheepshout. Dat bleek in de loop der tijd sterk achteruit te gaan. Toen is besloten het scheepje deels op te graven, om zo gegevens over de bouwwijze en lading veilig te stellen. Dit gebeurde in 2019. Bij het onderzoek zijn twee proefsleuven dwars over het wrak gegraven, één over het achterschip en één over het middenschip. Het voorste deel van het wrak lag in de oude kavelsloot en is vrij gelegd als derde proefsleuf. Het scheepswrak bleek een middelgroot praamachtig schip geweest te zijn met een lengte van meer dan 18,5 meter en een maximale breedte van 4,15 meter. Het vaartuig was opgedeeld in verschillende ruimtes: een vooronder, een grote laadruimte in het midden en een verblijfsruimte of roef achterin.

De voorwerpen wijzen uit dat het schip in of kort na 1881 moet zijn vergaan

Het leven aan boord

Op basis van de indeling van het schip en de verspreiding van de losse voorwerpen kan een beeld worden geschetst van het leven aan boord. De bemanning verbleef in een roef, waarvan de leefruimte ongeveer drie bij drie meter mat. In deze ruimte werd gekookt, gegeten en geslapen. De wanden waren van boven tot onder voorzien van kasten en bedsteden. Bij slecht weer werd het toegangsluik gesloten. De leefomstandigheden waren, zeker gemeten naar onze maatstaven, slecht. De lucht werd vervuild door rook van de haard die centraal in de ruimte lag en met turfjes werd gestookt. De haard bestond uit twee ijzeren platen, een horizontale en een verticale. Er zijn aanwijzingen dat hieromheen een met koper beklede houten schouw was gebouwd. »

De proefsleuven over het vuilnisschip, met rechts de haard in de roef achterin

» Rond de haardplaats lag allerlei kookgerei, waaronder gietijzeren kookpotten, een koperen waterketel, deksels en verschillende pannen van aardewerk. De potten werden in het vuur geplaatst. De haard fungeerde niet alleen als fornuis, maar leverde ook warmte en licht. Andere lichtbronnen waren een hangende olielamp of 'schippertje', een koperen kandelaar met handgreep en een koperen olielamp of 'snotneus'. Rond de haard zijn ook allerlei potten voor de opslag van etenswaar gevonden, enkele glazen wijnflessen en mineraalwaterflessen en twee houten tonnen of kuipen. Het serviesgoed bestond uit een allegaartje van kommen en borden.

Koffie

Een houten koffiemolen met ijzeren draaizwengel laat zien dat er aan boord koffie werd gedronken. Ook een melkkannetje wijst hierop. Opvallend genoeg ontbreekt bestek, met uitzondering van één mes, dat bij de haard lag. Bij 'hoge nood' gedurende de nacht kon een stenen pispot worden gebruikt. Over de verdere inrichting van de roef is weinig bekend. Meubels en resten van beddengoed zijn niet gevonden. Wel zijn er grenenhouten kastdeurtjes, allerlei koperen beslag en scharnieren, een glazen ruitje en planken van de binnenbetimmering aan-

getroffen. Tot de persoonlijke eigendommen kunnen twee brillen worden gerekend. Andere persoonlijke voorwerpen en muntgeld ontbreken. Op het schip verbleef waarschijnlijk een schipper met een knecht. In veel gevallen was de knecht de zoon van een bevriend echtpaar. Hij leerde het schippersvak en verdiende wat geld voor zijn familie. Dat was vaak maar een dubbeltje per week. Er zijn geen aanwijzingen dat er een vrouw of kinderen aan boord waren. Op grotere schepen was dat meestal wel het geval. Het schip was vaak ook het huis van het gezin. Ze hadden geen huis aan de wal. Soms werden schipperskinderen bij familieleden aan de wal ondergebracht, vooral als er te weinig ruimte aan boord was. In de regel werkten de vrouw en de oudere kinderen mee. De kleinere zaten in de roef of met touw gezekeerd op het dek. Het vrachtvervoer over water leverde weinig inkomsten op. Veel schippers konden dan ook amper rondkomen. In de winter was er weinig tot geen werk vanwege stormachtig weer en ijsgang.

Het einde

Het armoedige bestaan blijkt uit de inboedel van het scheepje in Zeewolde. Er was geen gietijzeren kachel of fornuis, maar slechts een haardplaats waar op open vuur gekookt werd. Een groot deel van het kookgerei was oud en versleten en het karige serviesgoed was een bij elkaar geraapt zootje. Schipbreuk betekende vaak het einde voor de opvarenden. Meestal konden ze niet zwemmen en verdrongen ze. Als ze de schipbreuk wel overleefden, waren ze alles kwijt, niet alleen hun spullen, maar ook hun huis en inkomstenbron. Ook dat betekende vaak het einde. Maar wat vervoerde het schip van Zeewolde eigenlijk? Het laadruim was gevuld met

een dikke laag grond, vermengd met afval. Daarvan is een groot deel huishoudelijk afval, waaronder duizenden scherven aardewerk en glas, duizenden dierenbotten, visresten en schelpen, stukken van kleipijpen, kurken, stukken stof en leer en tal van voorwerpen van metaal en been. In tegenstelling tot de voorwerpen uit de roef getuigt dit vuilnis van een betrekkelijk hoge welstand. Dat blijkt niet alleen uit het voorkomen van Aziatisch en met goudverf beschilderd Europees porselein, maar ook uit een grote variatie aan serviesgoed, zoals onderdelen van thee- en koffieserviezen, dekschalen, sauskommen en zoutvaatjes. Verder zijn er stukken van porseleinen beeldjes, poppenhoofdjes en onderdelen van

Kratten vol vuilnis en scheepsbenodigdheden hebben de studenten opgegraven

FOTO REC

Tussen het afval in het schip bevonden zich onder meer parfumsflesjes

kindertheeserviesjes gevonden. Een leuke vondst is een porseleinen fluitje in de vorm van een vogeltje.

Parfum- en medicijnsflesjes

Het glas bestaat niet alleen uit scherven van drinkglazen en -bekers, wijn- en likeurflessen en schalen, maar ook uit complete parfum- en medicijnsflesjes. Deze flesjes werden als ze leeg waren gewoon weggegooid. Een glasbak bestond toen nog niet. De lading bevat ook veel afval van dieren die zijn gegeten. Veel botten hebben zaag-, hak- of snijsporen. Er is een grote variatie aan soorten, met als opvallendste ree, konijn of haas, kabeljauw, schelvis, snoek, paling en karper. Daarnaast zijn er mosselen, oesters

Deel van de in de roef gevonden potten, pannen, flessen en delen van een koffiemolen

en eieren gegeten. Opvallend is het relatief grote aantal voorwerpen van been, waaronder drie greepjes met dierenkopjes van paraplu's, kledingknopen, tandenborstels en een dominosteentje. Het gebruik van tandenborstels was in deze periode voorbehouden aan de gegoede stedelijke burgerij. Verder zijn er resten van postelein, koriander, perzik, pruim, druif, vijg, bosaardbei en tamme kastanje gevonden. Sommige hiervan wijzen eveneens op een zekere welstand. Ook bevatte de lading asresten, stukken houtskool en bladeren. Opvallend is dat er vrijwel geen aanwijzingen zijn voor menselijke uitwerpselen. Het lijkt er dus niet op dat de inhoud van beerputten of beertonnen is vervoerd. Wel bevatte de lading veel bouwpuin van een bouwplaats, waar huizen werden verbouwd of gerenoveerd. Een ander deel bestond uit grote aantallen cokes, slakken, brokken houtskool of steenkool en stukken verbrand natuursteen. Het gezamenlijk voorkomen van dit materiaal wijst erop dat dit afval is van een gasfabriek.

Een ware revolutie

In 1826 is in Nederland de eerste gasfabriek opgericht, in Rotterdam. De introductie van gasverlichting was een ware revolutie. Dag kaars en olielamp! Hallo gas! Na 1850 schoten gasfabrieken als paddenstoelen uit de grond, vooral in en bij de grote steden. Het gas werd verkregen door steenkool sterk te verhitten zonder er zuurstof aan toe te voegen. Het vrijkomende steenkoolgas werd opgevangen en gezuiverd. Als restproducten bleven cokes, teer en ammoniak over. De restwaarde daarvan zorgde ervoor dat de productie van steenkoolgas rendabel was. Cokes en teer werden als brandstof verkocht. Restproducten, zoals slakken en verbrande steen, werden afgevoerd.

In en rond de steden ontstonden tal van fabrieken, die uiteenlopende soorten afval opleverden. Dit vormde, samen met het vuilnis van het steeds groter wordende aantal huishoudens, in toenemende mate een probleem voor de steden. De afvalverwerking stagneerde. In de laatste decennia van de negentiende eeuw

gingen veel steden daarom over tot het oprichten van een eigen reinigingsdienst. Een van de taken van deze diensten was het verwijderen van fabrieksafval. Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw werd afval van steden in West- en Midden-Nederland over de Zuiderzee naar grote afnemers verscheept, zoals de veenkoloniën van Groningen, de provincie Drenthe en de streek langs Dedemsvaart.

Geen turf

Zo vertrokken er in de tweede helft van de negentiende eeuw dagelijks vanuit Utrecht vijf tot tien schepen met compost – lees stadsvuil – naar de veenkoloniën. De Utrechtse stadsvaart lag naast een gasfabriek. Toeval of niet? Veel schepen die stadsvuil vervoerden, kwamen geladen met turf naar de steden. Het afval was dan de retourvracht. Het schip van Zeewolde lijkt geen turf te hebben vervoerd, want er zijn in het ruim geen turfresten gevonden. Waarschijnlijk was het schip met een ander bulkproduct geladen, zoals voedselgewassen, hooi of hout.

Op het schip verbleef waarschijnlijk een schipper met een knecht

Het vuilnisscheepje uit Zeewolde is een van de acht vuilnisscheepjes uit de late negentiende eeuw in Flevoland. De meeste hiervan zijn nooit uitgebreid onderzocht. Ook van de zeven andere scheepswrakken zou het hout wel eens in slechte staat kunnen verkeren. Voorkomen moet worden dat de houten scheepswrakken volledig vergaan. Opgraven is soms de enige oplossing. De vuilnisbootjes bevatten een rijke schat aan informatie, niet alleen over de toenmalige scheepstypen en de omgang met stadsvuilnis, maar ook over het schippersleven van toen. Dit leven is vooral uit foto's en door mondelinge overdracht bekend. Enkele schippersverhalen tekende Hylke Speerstra in 1968 in het boek *Heil om seil* op. De vuilnisschepen in Flevoland vormen een waardevolle aanvulling op deze verhalen en samen getuigen ze van een levenswijze die niet meer bestaat. ❏

Jan van Doesburg, specialist archeologie middeleeuwen en nieuwe tijd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Alice Overmeer, zelfstandig onderzoeker scheepsarcheologie, verrichtten mede dit onderzoek, j.van.doesburg@cultureel.erfgoed.nl & alice@scheepsarcheoloog.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl voor de publicatie 'Een vracht vol vuilnis: Waarderend onderzoek naar een negentiende-eeuws scheepswrak op kavel ZP5-6 te Zeewolde', A. Overmeer, M. van der Heiden & J. van Doesburg (red.), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

FOTO'S REC

Verspreid over de pagina's: een bord, een pijpenkop, een brok steen en een stuk tegel uit de lading vuilnis

In Paramaribo staat een huis uit de achttiende eeuw. Destijds was dit de woning van Elisabeth Samson, een rijke zakenvrouw met Afrikaanse wortels. Tegenwoordig fungeert zij als rolmodel. En haar huis wordt later dit jaar als museum geopend, met stijkamers vol meubels uit die tijd. CYNTHIA MCLEOD, NATHALIE MENKE &

STEPHAN DE VRIES

Het huis van de Surinaamse zakenvrouw Elisabeth Samson in Paramaribo komt uit 1742 en verandert nu in een museum met stijkamers

Het Elisabeth Samsonhuis

Waar de sterke vrouw van Suriname woonde

Zes notenhouten stoelen, een wascommode met draai-bare spiegel, een pijpenstandaard, een staande klok, twee tafeltjes van mahoniehout, waarvan een met zeildoek bekleed, een vergulde spiegel, een hoge kleedspiegel, een secretaire van eikenhout, vier met rood zijdedamast beklede stoelen en een bijbehorende canapé, een messing kroonluchter, een koperen kroonluchter, een bronzen kroonluchter, veertien vergulde wandlantaarns, een hoge kast, drie met riet beklede stoelen, twee eiken ladekasten, een bureautje en een ronde salontafel. Deze historische meubelstukken heeft

de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed uitgeleend aan het binnenkort te openen Elisabeth Samsonhuis in Paramaribo, de hoofdstad van Suriname.

Dit museum is gewijd aan Elisabeth Samson. Samson was een vrijgeboren vrouw in Suriname. Honderd procent van Afrikaanse komaf. In de achttiende eeuw opereerde zij als succesvolle zakenvrouw. Ze bezat diverse plantages en groeide uit tot een belangrijke koffie-exporteur. Hoewel ze zeker niet de enige niet-witte vrouw was die de sociale structuur in koloniaal Suriname openbrak, is zij een rolmodel. Zij nam haar lot in eigen hand en richtte

haar leven in zoals zij dat wilde. Veel hedendaagse Surinaamse vrouwen volgen onbewust haar voorbeeld.

Huwelijk

Elisabeth Samson komt voor in bijna alle grote werken over de Surinaamse geschiedenis, omdat zij in 1764 met een witte man wilde trouwen. Het huwelijk werd geweigerd, aangezien het koloniale bestuur van mening was dat dit verboden was. Samson stuurde, via haar zaakwaarnemer in Amsterdam, een verzoekschrift aan de eigenaren van de kolonie, de directeurs van de Geocroyeerde Sociëteit. De Staten-Generaal, het hoogste gezag in Nederland, meenden dat in Suriname de Hollandse wet moest gelden. In Holland bestond er geen wettelijk verbod op een huwelijk tussen blank en zwart. Na ruim drie jaar kwam dit bericht in Suriname aan, maar de aanstaande bruidegom was inmiddels overleden. Samson vond snel een andere blanke huwelijkskandidaat, Hermanus Zobre, met wie ze meteen trouwde. Eerder had ze ruim twintig jaar met de Duitse officier Carl Otto Creutz samengeleefd in het mooie huis dat ze in 1742 in Paramaribo had laten bouwen. Na zijn overlijden wilde ze een echt huwelijk. Tot haar dood in 1771 woonde ze met Zobre in het huis.

2 bouwlagen

Haar echtgenoot erfde praktisch alles wat ze bezat. De waarde daarvan was toen ruim een miljoen Nederlandse guldens. Het huis bestond eerst uit twee bouwlagen, de begane grond als woonruimte en de zolder voor opslag. Het was gebouwd in de stijl van die tijd, overwegend van hout op een vrij hoge stenen voet. Die bakstenen hadden de schepen als ballast uit Holland aangevoerd. De woning had ruime kamers met grote houten ramen, een forse kelder en een stenen bordes aan de voor- en achterkant. Het huis was van stallen, een koetsiershuis en een brede poort voorzien en is nu een van de oudste gebouwen in Paramaribo. Na de dood van Zobre in 1784 werd het huis met twee verdiepingen uitgebreid en werd het oppervlak vergroot. In 1821 kocht de overheid het, waarschijnlijk omdat haar kantoren in de grote stadsbrand van dat jaar waren verwoest. Daarna functioneerde het als kantoor, school, bibliotheek en ministerie. Het Ministerie van Arbeid, Technologische Ontwikkeling en Milieu verliet het gebouw in 2012, vanwege de slechte staat ervan. Het stond sindsdien leeg en raakte ernstig in verval.

Originele staat

In 2021 verkocht de Staat van Suriname het huis aan de Stichting Elisabeth Samsonhuis. De stichting heeft zich ervoor ingezet het

Alle uit te lenen meubels worden bij de Rijksdienst eerst hersteld als dat nodig is

.....
**De woning
had ruime
kamers met
grote houten
ramen, en
een stenen
bordes**
.....

pand in de originele staat te herstellen. Vorig jaar is het opgeleverd. De eerste verdieping is nu als Elisabeth Samsonmuseum ingericht. De stijlkamers zijn zo veel mogelijk conform de inventaris in de tweede helft van de achttiende eeuw gemeubileerd. Voor de inrichting vroeg de stichting of er zich in de kunstcollectie van Nederland die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert geschikte meubels bevinden.

Uit de inventaris van Samson blijkt dat ze kostbaar meubilair had en alle luxe van die tijd. In glazen kasten waren dozijnen Japanse porseleinen kopjes en schotels te zien, net als tafelzilver, aan de plafonds hingen kristallen kroonluchters en in de kelder lagen honderden flessen wijn en jenever. Ze had drie paarden, twee rijtuigen en 41 tot slaaf gemaakte mensen, die in huisjes achter de stallen woonden.

Uit verschillende landen

Omdat de Rijksdienst geen Surinaamse meubels beheert, werd in eerste instantie gedacht dat de bijdrage van de dienst minimaal zou zijn. Gelukkig werd uit de boedelinventaris duidelijk dat de meubels die Samson in huis had uit verschillende landen afkomstig waren. Zo worden er een 'Hollandsch ledikant' en een 'eikenhouten kabinet' vermeld. De nu uitgeleende meubels zijn voornamelijk in de rococostijl gemaakt. Ze zijn van eikenhout, soms gefineerd, en zijn door de stichting aangevuld met Surinaamse meubels. Door de overige verdiepingen te verhuren genereert de stichting inkomsten voor het onderhoud van het huis.

Zo is de begane grond geschikt voor lezingen, concerten, vergaderingen, ontvangsten en huwelijksceremonies. De kelder en een deel van de tuin worden als bistro uitgebaat en de tweede etage wordt als kantooruimte verhuurd. Door middel van de uitgeleende meubels kan de Rijksdienst een bijdrage leveren aan het zichtbaar maken van het koloniale verleden van Suriname en Nederland. Het Elisabeth Samsonhuis zal een plek worden waar culturele evenementen georganiseerd worden die dit historische huis met het heden verbindt en waar gereflecteerd kan worden op alle aspecten van de koloniale geschiedenis. ☒

Cynthia McLeod, voorzitter van de Stichting Elisabeth Samsonhuis, heeft zich ingezet om Samsons huis in ere te herstellen, Nathalie Menke, adviseur bruiklenen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, regelde het uitlenen van de meubels, en Stephan de Vries, meubelrestaurator bij de Rijksdienst, herstelde deze waar nodig, n.menke@cultureelerfgoed.nl & s.de.vries@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.elisabethsamsonhuis.org.

Een van de kamers in het Elisabeth Samsonhuis met meubels van de Rijksdienst

Wie wil Sint-Joris en de draak lenen?

Dit onderdeel van een draaideur-ontimpering uit een café uit de buurt had beeldend kunstenaar Ton Hoogerwerf uit een container gevist. Op de gebogen vorm schilderde hij in 1986 met acrylverf Sint-Joris en de draak en hing deze in zijn atelierwoning in Den Haag op. De schildering heeft dezelfde beeldtaal vol kracht en humor, gestoeld op de Haagse punk uit de jaren tachtig, als het werk dat Hoogerwerf samen met Gerwin van Vulpen maakte. Samen vormden zij van 1981 tot en met 1995 het ontwerp bureau Cubic 3 Design. Na die periode is Hoogerwerf zich Ton of Holland gaan noemen. Sint-Joris is een mythische ridder, die een draak zou hebben gedood die mensenoffers eiste. Het verslaan van de draak symboliseert de bekering van een heidens land of een stad tot het christendom. Of Holland zegt over het schilderij: 'Dit is Sint-Joris met een artistieke erectie. De vierkante bal staat voor het mannelijke en de krulbal voor het vrouwelijke. Op de achtergrond zie je een soort klok met wijzers, een rad van avontuur dat aangeeft welk meisje er wordt geofferd. De trap staat voor de stad en de draak ligt al in het bos.' Sint-Joris is met enorme wallen geschilderd. Dat refereert aan een reeks schilderijen uit 1984 die de Rijksdienst ook in de collectie heeft. Het was een periode waarin Of Holland gefascineerd was door veel uitgaan, maar waarin hij ook veel mensen om zich heen aan aids verloor. De wallen staan zowel voor vermoedheid als voor een slechte gezondheid. De verborgen codes in de schilderijen van Ton of Holland zijn vaak alleen voor ingewijden uit de homoscene inzichtelijk. Er is voor hem tussen katholieke kunst en deze scene weinig verschil. Martelaars en bondage trekken samen op. *Sint-Joris en de draak* is via een schenking van de kunstenaar zelf samen met nog een aantal schilderijen uit dezelfde periode in 2023 in de collectie van de Rijksdienst terechtgekomen. Welke openbaar toegankelijke instelling heeft er een mooie plek voor? ❑

Sylvia van Schaik, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor 'Sint-Joris en de draak'. Interesse? Neem contact op via bruiklenen@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl over het aanvragen van een bruikleen.

Al drie jaar raakt 'Sint-Joris en de draak' zoetjes-aan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Terwijl het een schilderij vol verborgen codes is. Wie wil dit kunstwerk van Ton Hoogerwerf lenen?

SYLVIA VAN SCHAIK

FOTO RCE, BASTIAAN INGEN HOUZS

FOTO RCE

Rocospiegel naar Hoge Raad van Adel

Een jaar geleden vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een rocospiegel. Waarschijnlijk is hij in de tweede helft van de negentiende eeuw gemaakt. Bij de Hoge Raad van Adel in Den Haag heeft de spiegel nu een passende plaats gevonden. Hij komt boven een monumentale schouw in de studiezaal te hangen, een representatieve ruimte. Hier worden het hele jaar door onderzoekers en belangstellenden ontvangen. De schouw sluit wat stijl betreft nauw bij de schoorsteenspiegel aan. Na twaalf jaar depot krijgt de luxueuze rocospiegel een prominente plek, waar hij weer door een breed publiek kan worden bewonderd.

Steekproef voor gegevensbank

Beschilderd en beoordeeld

Eind dit jaar komt er een gegevensbank vol muurschilderingen in rijksmonumenten. Deze is getest tijdens een steekproef in tien middeleeuwse dorpskerkjes in Fryslân. Van binnen zijn die versierd met bloemenranken, teksten, Bijbelse figuren en geometrische patronen. Helpt de digitaal beschikbare informatie bij het beoordelen van de historische decoraties? **BERNICE CRIJNS & ANNEMIEK TEESING**

Kollum, Oostrum, Hantumhuizen, Brantgum, Hogebeintum, Bornwird, Genum, Janum, Damwoude en Westergeest. Onlangs reisde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed langs een tiental Friese kerkjes met middeleeuwse muurschilderingen. Dit was geïnspireerd op een eerdere reis. Meer dan vijftig jaar geleden bezocht de Rijksdienst middeleeuwse muurschilderingen in de Betuwe. De reis in 1973 was bedoeld om te beoordelen wat het nou precies inhoudt om 'een inventarisatie te maken van alle wandschilderingen, met gegevens over hun conditie en vroegere behandelingen'. Een dergelijke inventarisatie was hard nodig voor de juiste beoordeling van plannen voor onderhoud en restauratie. Een halve eeuw later was het eindelijk mogelijk de wens voor een inventarisatie serieus op te pakken.

Stapsgewijs, met een verkenning, een proef en een basisregistratie, lijkt een landelijke muurschilderingen-gegevensbank werkelijkheid te worden. Openbaar toegankelijk. In drie dagen zijn fietsend tien kerken bezocht. De bagagedragers waren uitgerust met onder meer laptops, hoofdloop, verrekijker en een krachtige lamp. Steeds weer was er een enthousiaste ontvangst door de sleutelbeheerder van de kerk. Soms zelfs met theedoeken vanwege een fikse regenbui onderweg. De tocht diende als steekproef en een tweedelige test. Enerzijds om te kijken in welke mate de gegevensbank bruikbaar is tijdens een kort bezoek van een uur per kerk. Anderzijds om te controleren in hoeverre de via

bureauonderzoek verkregen informatie over de Bijbelse figuren, teksten, geometrische patronen en bloemenranken klopt.

Snel en efficiënt

De uitkomst is positief. De gegevensbank zorgt ervoor dat de informatie direct beschikbaar is. Dit maakt het werk op locatie snel en efficiënt. Hierdoor is er meer tijd beschikbaar voor het bestuderen van de conditie en schadefactoren, suggesties om de situatie te verbeteren en het noteren van eventuele benodigde ingrepen. Een paar onjuiste gegevens zorgden voor verwarring, waaronder een andere interpretatie van een muurschildering in Westergeest. Hierdoor leek het alsof er nog een schildering in de kerk aanwezig was, maar het fragment van een Sint-Christoffel bleek ook foutief als een Annunciatie genoteerd te zijn.

Bornwird. Als steekproef zijn er in tien Friese kerkjes middeleeuwse muurschilderingen bestudeerd. Helpt een nieuwe gegevensbank daarbij?

FOTOGRAFIE: BERNICE CRIJNS

Het valt op dat veel bevindingen uit 1973 nog altijd staan als een huis, waaronder: als een muurschildering eenmaal vanonder protestantse witkalk is blootgelegd, brengt dat blijvend onderhoud met zich mee. En verwarming van de kerkruimte en een wisselend binnenklimaat hebben zorgwekkende invloed op de conditie van de schilderingen. Het belangrijkste inzicht van de Friese reis was misschien wel dat elke kerk uniek is, wat schilderingen, beheer en behoud betreft. En dat dit de beheerders liefdevolle zorgen baart. Naar verwachting is in de loop van dit jaar de digitale gegevensbank over muurschilderingen beschikbaar voor professioneel gebruik. ■

Bernice Crijns, specialist kleur en schilderingen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Annemiek Teesing, zelfstandig kunsthistoricus, voerden de steekproef uit, b.crijns@cultureelerfgoed.nl & ateesing@freedom.nl.

Immaterieel erfgoed

Klimaat verstoort tradities

De regen valt met bakken uit de lucht. In 2023 sloeg in Friesland na een plotse valwind een van de skûtsjes om. Dit was nog nooit eerder zo onverwacht gebeurd

Een plotse valwind doet een skûtsje kapseizen. Door de hitte is het uitgestorven op de kermis. En het corso heeft wegens een te natte lente te weinig bloemen. Het veranderende klimaat gooit roet in het eten bij allerlei tradities. Onderzoek laat zien dat verenigingen die zich met dit immateriële erfgoed bezighouden het er niet bij laten zitten. GERTJAN DE BOER & SUSANNE BERGWERFF

Die strenge winters waarin je de schaatsen onderbond en over sloten en meren gleeed. Of waarin je met de auto over het dichtgevroren IJsselmeer van Stavoren naar Enkhuizen reed. Door het opwarmende klimaat is er steeds minder kans op schaatsen op natuurijs. Daarmee dreigt een vorm van immaterieel erfgoed te verdwijnen. En niet alleen schaatsen staat onder druk. Ook andere tradities, feesten en ambachten krijgen het moeilijk. Maar hier leggen veel mensen zich niet bij neer. Zij werken aan de toekomst van hun erfgoed, wat soms betekent dat ze de culturele praktijk aanpassen aan het veranderende klimaat.

Waar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zich op fysieke zaken richt, namelijk gebouwen, archeologische resten, cultuurlandschap en museale collecties, focust het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland zich op gebruiken. De band tussen materieel en immaterieel erfgoed is hecht. Ze gaan vaak hand in hand. De midwinterblazer gebruikt het open land om zijn hoorn te laten klinken. Bovenstemzangers hebben een kerk nodig om hun geluid in te laten resoneren. En ook de manieren waarop we kleding maken en versieren zijn vormen van immaterieel erfgoed.

Klimaatrisico's

Deze verbondenheid is reden voor het Kenniscentrum en de Rijksdienst om samen de gevolgen van klimaatverandering voor immaterieel erfgoed te onderzoeken. Dit maakt onderdeel uit van een nationaal onderzoek naar de klimaatrisico's voor Nederland richting 2100. Immaterieel erfgoed brengt in Nederland miljoenen mensen samen. Maar liefst 22 procent van de Nederlanders zet zich ervoor in. Dit kan een molenaar of wadlooppids zijn. Een organisator van Ketikoti, de herdenking van de afschaffing van de slavernij in Suriname, of van het volksspel draaksteken in het Limburgse dorp Beesel. Of een leraar in de Indonesische vechtsport pencak silat, een heggenvlechter, biezensnijder, kermis-exploitant, pottenbakker of eendekooiker.

Immaterieel erfgoed is het geheel aan tradities, rituelen, festiviteiten en gewoonten die van generatie op generatie worden doorgegeven. Vrijwel iedereen in Nederland is wel met een traditie, gebruik of ambacht verbonden. Of je nou een van de 3500 vogelwachters in Friesland bent die kievietsnesten opspoort of iemand die het paasvuur bij het Overijsselse dorp Holten bewondert of in Rotterdam trouw het Hindoestaanse holifeest viert, bewust

Ondanks de regen kon het bloemencorso van Vollenhove in 2024 wel plaatsvinden

of onbewust houd ook jij je met immaterieel erfgoed bezig. Tradities en gebruiken geven stabiliteit en bieden sociaal contact, bijvoorbeeld via een lokale vereniging. Het wegvallen hiervan kan gevolgen voor de onderlinge verbondenheid hebben.

Sociale cohesie

Dit bevestigt de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Vorig jaar bracht de Raad een rapport uit over het verlies

.....
**De band
 tussen
 materieel en
 immaterieel
 erfgoed is
 hecht. Ze
 gaan vaak
 hand in hand**
 .....

van sociale cohesie door klimaatverandering. De onderzoekers doen hierin de oproep om meer oog te hebben voor de sociale infrastructuur. Zij spreken hun zorgen uit over het feit dat er in het klimaatdebat weinig aandacht is voor het kwijtraken van sociale contacten. Als die verloren gaan, beschikt de samenleving niet langer over vertrouwen in elkaar en in een klimaatbestendige toekomst, concludeert de Raad.

Niet alleen in Nederland zijn er zorgen over het verlies van de sociale infrastructuur en de relatie tussen klimaatverandering en immaterieel erfgoed. Bijzonder is dat ook de Unesco, een cultureel onderdeel van de Verenigde Naties, hiervoor een expertteam uit 27 landen voor bij elkaar heeft geroepen. Dit team bracht in 2024 een verklaring naar buiten waarin het onderstreepte dat de huidige verandering van het klimaat kan betekenen dat gemeenschappen hun leefgebied moeten verlaten. Dit gebeurt al bij de Inuits in Alaska en de bewoners van eilanden in de Stille Oceaan, zoals Vanuatu. Daarnaast kan het verlies van immaterieel erfgoed ook invloed hebben op de inkomsten voor levensonderhoud of hele voedselsystemen.

Extreme regenval

In 2023 moest het bloemencorso van het stadje Vollenhove in Overijssel voortijdig worden afgelast door extreme regenval. Een jaar later dreigde ditzelfde scenario. De organisatie maakt zich steeds meer zorgen over extreem weer, maar ook over de bloemen die de inwoners gebruiken. Door droogte of juist een te nat voorjaar ontstond er al meerdere keren een tekort aan bloemen. In Friesland sloeg in 2023 een van de skûtsjes om na een plotse valwind. Dit was voor zover het bestuur weet nog nooit eerder zo »

FOTO CECILIA KLEIN BALTINK

Midwinterblazer Piet Vree heeft open land nodig om zijn hoorn te laten klinken

FOTO: GILIS FRANKEN

Extremes hitte tijdens de Tilburgse kermis van 2019. Dit resulteerde in lege attracties

» onverwacht met een vrachttalk gebeurd. En vorig jaar nog kwam de kermis in het Brabantse dorp Goirle in het nieuws, omdat er op de warmste 1 juli ooit gemeten vrijwel geen bezoekers waren. In Nederland neemt de kans op extreem weer toe. Voor sommige vormen van immaterieel erfgoed is dit een grote uitdaging. Deze culturele praktijken zijn immers ontstaan in het 'klimaat van vroeger'. Ze zijn afhankelijk van strenge winters, verdeelde regenval door het jaar heen of een maximale temperatuur van rond de 30 graden. Sommige zijn volledig afhankelijk van het klimaat waarin ze zijn ontstaan, zoals wadlopen en schaatsen. En dat klimaat verandert snel. In 2024 was het in De Bilt 2,9 graden warmer dan het gemiddelde over de periode 1901-1930. En de kans op extreme regenval is bijna twee keer zo groot vergeleken met de tweede helft van de vorige eeuw.

362 mensen

Maar wat is de invloed van een opwarmend klimaat op immaterieel erfgoed precies? Om hier een beeld van te krijgen stuurde het Kenniscentrum een uitgebreide vragenlijst naar 362 mensen die er actief in zijn. Hierop zijn 137 reacties gekomen. De resultaten waren opvallend: 65 procent gaf aan dat zij nu al negatieve gevolgen ondervinden. Dit kan gaan om langzame veranderingen

Corso Vollenhove denkt na over alternatieven voor dahlia's

door zeespiegelstijging en verdroging of om plotselinge veranderingen door hitte, extreme regenval, overstroming en storm. Maar in hoeverre hebben de respondenten kennis over de klimaatverandering en wat de gevolgen ervan zijn? Om hier antwoord op te krijgen zijn de Rijksdienst en het Kenniscentrum bij zes verenigingen en dergelijke op bezoek gegaan.

Uit de gesprekken blijkt een grote vastberadenheid om het immaterieel erfgoed te behouden. Maar het veranderende klimaat maakt voor velen het aanpassen van hun tradities, gebruiken of ambachten urgent. Zo heeft de Winterswijkse IJvereniging haar schaatsbaan op gras door asfalt vervangen. Hierdoor wordt de baan ook aantrekkelijk voor skeelers en is er een minder dikke ijslaag nodig om te kunnen schaatsen. Ook andere ijverenigingen overwegen dit te doen. En na de twee jaren met extreem weer past het bestuur van Corso Vollenhove het veiligheidsplan aan op extreem weer. Tegelijkertijd denkt het na over alternatieven voor dahlia's, omdat de oogst steeds onzekerder wordt.

Alternatieven voor kruiden

In Friesland heeft het slecht-weer-comité een belangrijkere rol voor de Sintrale Kommisje Skûtsjesilen gekregen. Dit comité staat in contact met meteorologen en heeft het mandaat om het evenement te verkorten of te annuleren als het weer te slecht dreigt te worden. Ook zijn er mensen die voor culinaire tradities naar alternatieven voor kruiden en gewassen zoeken na misoogsten door weersextremen. Je met immaterieel erfgoed bezighouden kan een sleutel vormen om bij een klimaatramp de sociale infrastructuur intact te houden. Immaterieel erfgoed dringt in alle lagen en plekken in onze samenleving door. En het verbindt groepen mensen met diverse achtergronden en overtuigingen met elkaar.

In onzekere tijden kan het het houvast zijn waardoor mensen elkaar blijven vertrouwen en met elkaar samenwerken om de risico's het hoofd te bieden. Het is bemoedigend om te merken dat de mensen die immaterieel erfgoed in ere houden bezig zijn met het nadenken over de toekomst. Het toont de flexibiliteit en kracht van de mens om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden. Toch lijkt het onafwendbaar dat er vormen van immaterieel erfgoed zijn die in de toekomst niet meer bestaan. Tegelijk zullen er ook nieuwe vormen ontstaan. Wie weet wat we in 2100 allemaal doen? ☒

Gertjan de Boer, specialist erfgoed en klimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Susanne Bergwerff, wetenschappelijk medewerker bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, verrichtten met anderen dit onderzoek, g.de.boer@cultureelerfgoed.nl & s.bergwerff@immaterieelerfgoed.nl.

Om de ijsbaan in Winterswijk sneller te laten bevriezen is deze nu geasfalteerd

FOTO: GEBR. VAN KESSEL

De accounthouder internationaal erfgoed

‘Erfgoed draagt aan oplossingen bij’

Jean-Paul Corten in Recife, Brazilië

FOTO RCE, ADRIANO RODRIGO

Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werkt Jean-Paul Corten als accounthouder internationaal erfgoed.

Hij verbindt de vele internationale lijnen binnen de organisatie met elkaar. En hij vertrekt regelmatig naar het

buitenland. Maar wat houdt zijn werk precies in? MICHIEL HAIGHTON

Wat doet de accounthouder internationaal erfgoed?

‘De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is betrokken bij veel internationale activiteiten. Dat loopt van wereld-erfgoed, het koloniale verleden, het Caraïbische deel van het Koninkrijk tot Nederlandse scheepswrakken in den vreemde. Ook nemen we deel aan diverse internationale onderzoeksprogramma’s en zijn we betrokken bij internationale verdragen en overeenkomsten. De accounthouderrol is bedoeld om daarin verbinding aan te brengen, zodat we strategisch blijven handelen en goed zicht houden op wat er gebeurt. Het uitgangspunt is altijd: internationale samenwerking is geen doel op zich. We doen het alleen als het iets oplevert. Voor ons en voor de organisaties waar we mee samenwerken.’

Hoe pakt dat in de praktijk uit?

‘We richten ons op drie thema’s: erfgoed als bron van kennis, als drager van identiteit en als ontwikkelkracht. Mijn werkveld ligt bij dat laatste thema, de ontwikkelkracht. We kijken naar de manier waarop het erfgoed op die plek in het buitenland kan bijdragen aan maatschappelijke opgaven zoals klimaat, water of stedelijke ontwikkeling. Met dit werk hoop ik te bereiken dat erfgoed niet alleen wordt gezien als iets wat beschermd moet worden, maar ook als iets dat actief aan oplossingen bijdraagt. Of het nu om water, duurzaamheid of inclusie gaat, erfgoed moet ergens relevant voor zijn. En dat inzicht groeit, juist in de internationale samenwerking.’

Bij dit werk horen vast bezoeken aan het buitenland, toch?

‘Klopt. Ik ben nu in Recife, in Brazilië, een stad die in de zeventiende eeuw door Johan Maurits van Nassau-Siegen als Mauritsstad is gesticht. Anders dan de Portugezen, die zich op de hoogvlakten vestigden, kozen de Nederlanders voor de lage delta langs de kust. De belangrijkste Nederlandse erfenis is dan ook de locatie van de stad. En die locatie is vandaag problematisch vanwege een stijgende zeespiegel. Daarin staan Nederland en Brazilië voor dezelfde uitdagingen voor het culturele erfgoed. En samen komen we tot betere oplossingen dan ieder voor zich. Het historische landschap van riffen voor de kust en mangroves in de stad kun je bijvoorbeeld verder uitbouwen om weerstand te bieden tegen toenemende golfslag en stijgend water. Open plekken in het historische stadsplan, dat nog van Pieter Post stamt, bieden mogelijkheden voor waterberging bij overstroming. Die lessen nemen we mee naar Nederland.’

Wat maakt dit werk mooi?

‘Het verruimt je denken. De verschillen tussen landen zijn soms groot. In Brazilië is warmte overal voelbaar, in het klimaat, de omgang, de samenwerking. Alles is collectief en het proces is vaak belangrijker dan de uitkomst. In Japan is het tegenovergestelde waar. Daar staat precisie voorop en samenwerking is vooral een middel om tot een resultaat te komen. Het leert je dat context bepalend is. En dat dwingt je om kritisch naar je eigen praktijk te blijven kijken.’

Nadere informatie: j.corten@cultureelerfgoed.nl.

FOTOS: RCE, MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

De stal van de Aarlese Hoeve bij het Brabantse dorp Best uit 1263 is in de zestiende eeuw gerepareerd. Nu kan nauwkeurig gedateerd worden wanneer dat gebeurde

Een nieuwe dateringsmethode

Jong + zuurstof = kapjaar

Houten delen van een oud huis of een scheepswrak kunnen ons vertellen wanneer dit erfgoed gebouwd is. Dan moet je de jaarringen bestuderen. Maar dat werkt alleen bij bomen die meer dan honderd jaar oud geworden zijn en die in dichte bossen hebben gestaan. Daarom wordt er nu aan nieuwe techniek gewerkt, om ook bouwhout van jonge bomen te dateren, met zuurstofisotopen. MARTA DOMÍNGUEZ DELMÁS

Een koude lente, dan een natte zomer. Volgend jaar een warm voorjaar en weer een natte zomer. Het jaar daarna blijft de zon maar schijnen, lente en zomer, met maar weinig regen. Bomen van dezelfde soort in dezelfde regio ontwikkelen vergelijkbare jaarringen. Elk jaar onder de schors een ring erbij, een smalle, een brede, dan weer twee smalle, afhankelijk van het weer en de grond waarin de bomen staan. Door al die patronen in een kalender te zetten bouw je chronologieën die de boomgroei in specifieke gebieden representeren. Wie wil weten hoe oud de balken uit een monumentaal huis of uit een scheepswrak zijn, kan daar

een kern met alle jaarringen uit boren. Door die 'streepjescode' met de jaarringkalender te vergelijken weet je hoe oud het gebouw of het schip is. Ook kom je erachter waar het hout destijds vandaan is gehaald. Cruciaal hierbij is dat het historische hout uit meer dan honderd jaarringen bestaat en dat de ringbreedtes flink variëren. Beide eigenschappen zijn kenmerkend voor oude, dikke bomen die langzaam in dichte bossen tot wasdom komen.

Weinig variatie

Jonge bomen die sneller in open gebied of in hakhoutbossen groeien, hebben brede jaarringen met maar weinig variatie. Zulk hout blijft bij

onderzoek vaak ongedateerd. Daarom werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed momenteel aan een nieuwe techniek, samen met het onderzoeksinstituut Naturalis Biodiversity Center. Deze techniek is op zuurstofisotopen gebaseerd en je kunt er goed de ouderdom van hout van jonge bomen mee bepalen. Dit zal een grote vooruitgang betekenen in de bepaling van de bouwjaren van cultureel erfgoed, want bijna veertig procent van het hout dat tegenwoordig wordt onderzocht blijft ongedateerd. Omdat die jonge snel gegroeide bomen niet in de huidige kalenders zijn opgenomen zijn de jaarringgegevensbanken vertekend. Dat leidt tot mislei-

dende interpretaties van bijvoorbeeld bouwactiviteiten. Zo zijn er in recente studies bouwhiaten van meerdere decennia blootgelegd. De kapjaren van bomen die in gebouwen zijn gebruikt weerspiegelen bouwactiviteiten en impliciet ook demografische, economische en sociale veranderingen.

De kalender is gebruikt om de ouderdom van hout met minder dan vijftig ringen te bepalen

Daarom zijn deze gaten in de tijd geïnterpreteerd als onderbrekingen in de bouw veroorzaakt door pestuitbraken, oorlogen of door uitputting van de bossen in Europa.

Historische realiteit

Maar weerspiegelen deze hiaten werkelijk de historische realiteit of zijn zij het resultaat van de vertekening in de jaarringgegevensbanken? Hoe zou het beeld veranderen als we het ongedateerde hout van jonge bomen eraan toe zouden voegen? Zuurstofisotopen zullen dit bewerkstelligen. In plaats van jaarringen gebruik je voor de datering

van erfgoed dan de stabiele zuurstofisotopen in het zomerhout van eiken. Hiermee wordt een isotopisch groeipatroon opgesteld. Eikenhout is veel gebruikt in de bouw.

Zuurstofisotopen zijn directer te koppelen aan de klimatologische omstandigheden in de zomer en vertonen geen leeftijdsgebonden variatie. Daardoor is er een sterke samenhang tussen oude en jonge bomen, wat de kans op datering van hout met weinig jaarringen vergroot. Hoewel jaarring-onderzoek met zuurstofisotopen al lang in klimaatgeoriënteerde studies wordt gebruikt, is de toepassing als manier om hout met weinig ringen te dateren pas recent ontdekt.

Met succes

Nog niet zo lang geleden heeft de Britse Swansea University met behulp van zuurstofisotopen een kalender voor het midden van Engeland ontwikkeld. Deze loopt van 1100 na Christus tot het heden. De kalender is met succes gebruikt om de ouderdom van hout met minder dan vijftig ringen uit historische gebouwen te bepalen. Om te onderzoeken of de methode bij ons toepasbaar is, heeft de Rijksdienst een proef uitgevoerd met hout uit de dakkappen van de Jeroenskerk in Noordwijk.

De geschiedenis van dit rijksmonument gaat terug tot de tiende eeuw. De meeste boorkernen konden, ondanks het kleine aantal ringen, met conventioneel jaarring-onderzoek van een kapjaar rond het midden van de vijftiende eeuw worden voorzien. Dit was mogelijk omdat al het hout uit hetzelfde bos in Oost-

Nederland of Noordwest-Duitsland afkomstig bleek te zijn, in de gebieden Twente en Westfalen.

Slechts 30 jaarringen

Maar drie monsters bleven ongedateerd. Hiervan zijn de zuurstofisotopen gemeten. Met behulp van twee van de gedateerde boorkernen bleken ook de drie overgebleven bomen in het midden van de vijftiende eeuw te zijn omgehakt, inclusief een met slechts dertig jaarringen. Dit bewijst dat de methode ook in Nederland toepasbaar is en benadrukt de noodzaak om regionale boomkalenders vanuit zuurstofisotopen op te bouwen. Daarom heeft de Rijksdienst dit pionierswerk in ons land verder uitgewerkt, in samenwerking met Naturalis en de Swansea University. Dit is mogelijk dankzij financiering van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Europese Unie.

Er is via zuurstofisotopen uit hout in Nederlandse gebouwen een kalender ontwikkeld. Deze bestrijkt de periode 1300–1600 en representeert Twente en Westfalen. Om de huidige vertekening te corrigeren zet de Rijksdienst deze en volgende boomkalenders, die momenteel voor deze dateringsmethode opgebouwd worden, in Europese gegevensbanken. Daarmee kunnen nieuwe vragen over de geschiedenis van cultureel erfgoed, bos, bouwactiviteiten en houttechnologie worden beantwoord. ✕

Marta Domínguez Delmás, specialist dendrochronologie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verricht met anderen dit onderzoek, m.dominguezdelmas@cultureelerfgoed.nl.

Jong snel gegroeid hakhout is veel in de bouw gebruikt en was lastig te dateren

Een onderzoeker snijdt in een boorkern voor onderzoek met zuurstofisotopen

Een doorsnede van de met zand gevulde puntige gracht rondom het kamp

IN DE ROMEINSE GRACHT

In de bossen van het Gelderse Landgoed Leuvenum liggen de sporen van een Romeins militair kamp. Wie goed kijkt, ziet nog de omringende wal van het archeologische rijksmonument tussen de bomen lopen. Vorig jaar is de begeleidende gracht gedeeltelijk blootgelegd door archeologen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Universiteit Leiden. Uit eerder onderzoek is bekend dat dit kamp in de tweede eeuw is aangelegd. Bijzonder is dat het op ruime afstand van de toenmalige grens lag, buiten het Romeinse rijk. Onderzoekers hebben diverse verklaringen geopperd voor het kamp: om te oefenen, als onderdeel van een militaire campagne naar het noorden en als tijdelijk onderkomen ten behoeve van handel met de lokale bevolking of opslag van grondstoffen. De afgelopen jaren zijn er nieuwe methoden en technieken ontwikkeld waarmee de datering van het kamp waarschijnlijk aangescherpt kan worden en die meer duidelijkheid kunnen geven over de functie. Daarom zijn er tijdens het recente onderzoek veel bodemonsters uit de gracht genomen, die op dit moment nog onderzocht worden. Deze leveren nieuwe kennis op, waarmee het verhaal van dit monument herschreven kan worden. ✕

Tessa de Groot, specialist Romeinse tijd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte mede dit onderzoek, t.de.groot@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Jan-Willem de Kort, Mark Driessen en Wouter Verschoof-Van der Vaart.

FOTO: REE, JOS STOVER

Tekenaar-lithograaf Henk Kain tekent bij het Kadaster een landkaart op een lithosteen. De verzameling van het Kadastermuseum gaat een betere focus krijgen

FOTO: S. RCT, FRANK BERGVOET

tekenaar-lithograaf Henk Kain

Het Kadastermuseum

Kijk op de collectie

Hier een historische kaart. Dan passen die luchtfoto's er nog net bij. Die en die instrumenten leggen we ervoor. En hebben we nog een plekje voor het tekenmateriaal? Het Kadastermuseum heeft veel om te laten zien, wat wel enigszins ten koste gaat van de overzichtelijkheid. Een zogenoemde collectievisie gaat helderheid creëren. FRANK BERGVOET

Wie een huis of een stuk grond koopt, krijgt met het Kadaster te maken. Maar wat die overheidsorganisatie nu precies doet, is vaak minder bekend. Om hier meer over te weten te komen kun je een bezoek

brengen aan het Kadastermuseum in Arnhem. Je ziet daar hoeveel er bij het registreren van huizen en grond komt kijken en hoe dit aan de rechtszekerheid van de eigenaren bijdraagt. Ook leer je er hoe kadastrale en topografische kaarten worden gemaakt. Onlangs vroeg het Kadaster aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om te helpen met het ontwikkelen van een zogenoemde collectievisie op het Kadastermuseum.

Een collectievisie is een beschouwing waarin vanuit gedegen kennis van zijn verzameling een perspectief voor de toekomst van een museum wordt geschetst. De Rijksdienst wilde het Kadaster om een tweetal redenen graag helpen. Ten eerste om het unieke karakter van de verzameling. Ten tweede vanwege de kans om deze casus naar een generieke aanpak te vertalen, die ook voor andere musea gebruikt kan worden. De twee organisaties kwamen overeen dat de Rijksdienst als procesbegeleider zou optreden.

Driehoeksmetingen

De geschiedenis van het Kadaster gaat terug tot 1801. In dat jaar werd gestart met het maken van de eerste topografische kaart van de toenmalige Bataafse Republiek. Dit gebeurde aan de hand van driehoeksmetingen, waarbij je het land in driehoeken opdeelt om afstanden tussen bepaalde punten te bepalen, veelal kerktorens. In 1811 verschenen de eerste openbare registers waarin bezit en bezitsoverdracht van onroerend goed werden opgetekend. Ook hypotheek werden ingeschreven. Voor de overheid was bezitsregistratie van onroerend goed handig, omdat er op die manier een rechtvaardigere belasting kon worden geheven. Inmiddels is het Kadaster ruim tweehonderd jaar oud en vervult het nog steeds dezelfde kerntaken als toen.

Het grote verschil met destijds is dat de medewerkers nu vooral digitaal werken. In het verleden ging alles met de hand en op papier. Deze lange geschiedenis is in het Kadastermuseum te ervaren. De verzameling is dermate compleet dat zij gerust encyclopedisch genoemd kan worden. Daarmee bezit het Kadaster een van de belangrijkste nog zelfstandige bedrijfscollecties van Nederland. De sterke onderlinge samenhang zorgt voor een rijk narratief verband. Het museum beheert vooral openbare registers van percelen en hypotheek, landmeetkundige documenten, documentatie rond ruilverkaveling, historische kaarten, luchtfoto's, instrumenten en tekenmateriaal.

Eindeloze rijen folianten

Het is fascinerend om te ontdekken hoe nauwkeurig al het onroerende goed en alle hypotheek in eindeloze rijen folianten werden opgetekend. En dat tot ver in de twintigste eeuw. De landmeter ging met zijn meetketting of meetlint het veld in, waarna een tekenaar zijn metingen en aantekeningen in kadastrale kaarten vertaalde. Natuurlijk moesten de registers en de kaarten naar elkaar verwijzen. Als een stuk grond een andere grootte, ander gebruik of een andere eigenaar kreeg, moest die wijziging worden opgetekend en de kaart worden aangepast. En toen in de Tweede Wereldoorlog een deel van de Kadaster-administratie verloren was gegaan moest dit opnieuw geregistreerd worden.

Het mag duidelijk zijn dat fouten in registers en kadastrale kaarten grote consequenties voor de eigenaren van het onroerende goed hebben. Daarom is zorgvuldigheid een waarde die altijd hoog in het vaandel van het Kadaster heeft gestaan. Ongetwijfeld heeft deze eigenschap een rol gespeeld bij de samenstelling van de verzameling van het Kadastermuseum. Het mag geen verbazing wekken dat alle museumstukken nauwkeurig geregistreerd zijn. Bij bedrijfscollecties kan dat gerust een zeldzaamheid genoemd worden.

.....
De verzameling is dermate compleet dat zij gerust encyclopedisch genoemd kan worden
 .....

Minstens 30 jaar

Om tot een visie op de collectie te komen organiseerde de Rijksdienst drie werksessies met de vrijwilligers van het museum. Allemaal waren ze minstens dertig jaar bij het Kadaster werkzaam geweest. Hun enthousiasme om een bijdrage aan de visie te leveren en hun wil om hun kennis met de specialisten van de Rijksdienst te delen waren groot. De vrijwilligers stonden stil bij de kernwaarden van het museum, maakten een sterkte-zwakteanalyse van de verzameling en vergeleken haar met diverse andere technische bedrijfscollecties.

Verder maakten ze een tijdlijn van de geschiedenis van het Kadaster plus enkele verhaallijnen. Ten slotte is de verzameling in de context bekeken van wat elders in Nederlandse musea aan gerelateerde stukken aanwezig is. De informatie die zo op tafel kwam, leverde belangrijke bouwstenen voor de collectievisie. Hieraan voegde de Rijksdienst kennis over selectie en waardering en ervaring met het afstoten van cultuurgoederen toe.

Omarmt

De zo ontwikkelde collectievisie legt de focus op het behoud van het unieke karakter van het Kadastermuseum. Het is belangrijk dat het Kadaster het museum volledig omarmt, omdat het een uitstekende manier is om de kernwaarden van de organisatie te profileren. Wel kan de verzameling worden uitgedund en de objectdichtheid in het museum worden teruggebracht. Het zou mooi zijn als heldere verhaallijnen die op actuele thema's aansluiten leidend voor de presentatie worden. Voorts is het belangrijk dat de kennis over de museumstukken, die nu nog alleen bij een groep oudere vrijwilligers aanwezig is, wordt vastgelegd. Ten slotte verdient het aanbeveling om de online presentatie van het museum te verbeteren.

De samenwerking heeft duidelijk gemaakt hoe in een beperkt tijdsbestek van enkele maanden een collectievisie tot stand kan komen. Door de uitstekende samenwerking met de vrijwilligers werden de werksessies een groot succes. En door de complexiteit van de vraag kreeg de dienst de gelegenheid om de volledige breedte van zijn expertise op dit gebied in te zetten. Deze werkvorm kan de Rijksdienst als procesbegeleider ook voor andere collectiebeheerders met vergelijkbare vragen inzetten. ☒

Frank Bergevoet, adviseur roerend erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ontwikkelde met anderen deze collectievisie, f.bergevoet@cultureelerfgoed.nl. Het Kadastermuseum is op afspraak te bezoeken. Zie www.kadaster.nl.

Historische kadastrale registers staan in folianten in het museum opgesteld

Op de werksessies zijn de vrijwilligers van het museum enthousiast aan de slag

Uitbreidingen uit 1965-1990

VAN KUBUSSEN TOT VLEUGELS

Het komt regelmatig voor dat er aan oude rijksmonumenten een uitbreiding wordt gebouwd. Ook in de jaren tussen 1965 en 1990 is dat gebeurd. Voor veel mensen is dat te kort geleden om er de waarde van in te zien. Maar het is belangrijk om die aanbouwen wel te onderzoeken. Ze zouden zomaar eens een interessant tijdsbeeld kunnen geven.

LIAM BORGER, RENATE PEKAAR & MANON FONTEIJN

Sinds kort is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed druk bezig met het aanwijzen van rijksmonumenten uit de periode 1965-1990. In verband daarmee richt de dienst zich ook op oudere rijksmonumenten die in dat tijdvak uitgebreid zijn. Voor een groot deel gaat dat om aanbouwen die sterk van het oude monument afwijken. Vlak na de bouw werden deze delen meestal nog niet op waarde geschat. Met de toenemende aandacht voor het erfgoed uit de jaren 1965 tot 1990 verandert ook de waardering voor de uitbreidingen uit die tijd. Steeds vaker worden ze in bouwhistorische onderzoeken meegenomen en als belangrijke historische tijdlaag van het rijksmonument gezien. Hierdoor heeft de Rijksdienst er al enkele als onderdeel van het monument beschermd. Ook is het zo dat sommige uitbreidingen zodanig functioneel en bouwkundig met het oude rijksmonument verbonden zijn, dat ze daarom juridisch gezien al onder de bescherming vallen. Andere uitbreidingen staan meer op zichzelf, zijn bijvoorbeeld alleen door middel van een loopbrug met het monument verbonden, en kunnen ook op zichzelf functioneren, met een eigen toegang en eigen installaties. Deze uitbreidingen vallen dan buiten de bescherming, maar kunnen wel waardevol zijn. Soms is het evident dat een uitbreiding bij het rijksmonument hoort, maar soms ook niet.

Kröller-Müller Museum

Een voorbeeld van een rijksmonument met een uitbreiding uit 1965-1990 is het Kröller-Müller

FOTOGRAFIE: RENATE PEKAAR

Quist
dacht geen
moment aan
historiserende
neogotiek

Het Kröller-Müller Museum uit 1938 gezien vanuit de aanbouw uit 1977

Museum Boijmans Van Beuningen uit 1935, met rechts de nu omringde Bodon-vleugel uit 1972

Tegen de noordgevel van de gotische Laurenskerk uit de vijftiende eeuw in Rotterdam zijn in 1981 vijf donkere kubussen geplaatst. Ze bevatten kleine extra vertrekken

Museum op de Hoge Veluwe. Dat is ontworpen door Henry Van de Velde en opende in 1938. Opgericht als 'museumhuis' door Helene Kröller-Müller, is het gebouw onder haar opvolgers uitgebreid met een beeldentuin en nieuwbouw. Deze nieuwbouw vond tussen 1969 en 1977 plaats naar ontwerp van architect Wim Quist. Sinds 2011 is het Kröller-Müller Museum beschermd als rijksmonument, met uitzondering van de nieuwbouw van Quist, die toch onlosmakelijk met de overige bouwdelen is verbonden. De uitbreiding voldeed namelijk niet aan de in de *Monumentenwet* omschreven leeftijd van vijftig jaar.

Een wetswijziging in 2012 maakte een einde aan deze regel van vijftig jaar. Daarnaast heeft de *Erfgoedwet*, die in 2016 de *Monumentenwet* opvolgde, als uitgangspunt dat de bescherming de gehele onroerende zaak betreft, inclusief eventuele recentere aanbouwen. Ook voor de Laurenskerk uit de vijftiende eeuw in Rotterdam ontwierp Quist een markante uitbreiding. Want achter de gotische façade van de middeleeuwse kerk schuurde het dagelijkse gebruik. Voor vergaderingen, catechisa-

ties of koffieochtenden moest telkens de hele kerkruimte warm worden gestookt.

Respect en liefde

Quist dacht geen moment aan historiserende neogotiek. Hij koos voor een uitgesproken en eigentijds gebaar, vijf kubussen, strak bekleed met donkere natuursteen. 'Wat ik voorstel, doe ik uit respect en liefde voor het kerkgebouw', verdedigde hij zich. 'Dat respect betoon je niet door slaafs een bouwstijl te kopiëren die niet de jouwe is.' De kubussen werden in 1981 tegen de noordgevel geplaatst, in het ritme van de gotische ramen. Van tevoren sloegen de plannen in als een bom. Waar de één sprak van een verfrissende ingreep, noemde een ander het heiligschennis.

De Bond Heemschut, het Historisch Genootschap Rotterdam en de actiegroep Rotterdam Onverwoestbaar bonden de strijd aan. Ook de politiek was verdeeld. In de gemeenteraad tekende zich een meerderheid tegen het plan af, maar verantwoordelijk wethouder Mentink ging daar dwars tegenin. Hij noemde het 'een bewonderenswaardige »

FOTO JOHAN BAKKER

Het raadhuis van Zwolle uit 1448 kreeg in 1976 een opvallende uitbreiding, rechts te zien

» oplossing voor een moeilijk probleem'. Tijdens de inspraakavonden liep de spanning hoog op. Architect Quist reageerde gelaten: 'Volgens mij wordt er in ons land niet goed over architectuur gediscussieerd.'

Museum Boijmans Van Beuningen

Een ander Rotterdams icoon met veelbesproken uitbreidingen is Museum Boijmans Van Beuningen. Maar in dit geval was er niet zozeer discussie over de bouw van de toevoegingen, maar juist over de sloop daarvan. Het oudste deel van het museum werd gebouwd in de periode 1929-1935, nadat de eerdere museumlocatie door de groeiende collectie en toenemende bezoekersaantallen niet meer voldeed. Stadsarchitect Ad van der Steur ontwierp een voor die tijd modern museumgebouw in traditionalistische trant, mede geïnspireerd door de ideeën van de toenmalige museumdirecteur en buitenlandse voorbeelden. Het interieur kreeg een ingetogen karakter met een grote mate van ambachtelijkheid. Vanwege de bijzondere kwaliteiten is het gebouw sinds 2000 als rijksmonument beschermd.

Al kort na de opening ontstonden er plannen voor de uitbreiding van het museum. Toch duurde het tot de jaren zestig voordat deze door groeiend ruimtegebrek weer actueel werden. Architect Alexander Bodon was door Van der Steur als zijn opvolger gevraagd en tekende extra tentoonstellingsruimte voor moderne kunst. Hij ontwierp geheel volgens de ideeën van de tijd een nieuwe vleugel met grote, lichte en flexibel in te delen museumzalen. Deze vleugel, die alleen al door de dynamiek van de wisselende exposities een heel ander karakter heeft dan de oudbouw, maakte van meet af aan indruk. Volgens een krantenbericht naar aanleiding van de opening in 1972 was Boijmans Van Beuningen 'van een braaf, enigszins saai museum [...] geworden tot een ontmoetingsplaats van cosmopolitische allure: ruim, weids, volledig bij de tijd.'

Opnieuw

Het valt net buiten dit bestek, maar in 1991 is het museum opnieuw uitgebreid. Aanleiding hiervoor

was de behoefte aan tentoonstellingsruimte voor industriële gebruiksvoorwerpen. Hubert-Jan Henket ontwierp hiertoe een paviljoen aan de tuinkant. De laatste grote verbouwing vond plaats in 2002 en 2003. Toen is er door architectenbureau Robbrecht en Daem aan de voorkant een nieuw deel gebouwd.

.....
Er zijn talloze uitbreidingen uit de jaren 1965-1990 die niet zijn meebeschermd
 .....

Daarbij is de Bodon-vleugel aan drie zijden omringd door nieuwe museumzalen, werkplaatsen en kantoren. Zo is er een complex ontstaan dat een prachtige staalkaart van de Nederlandse museumarchitectuur vormt. Zowel bij de bouw van het oorspronkelijke deel als bij de uitbreidingen speelden de toenmalige museumdirecteuren een belangrijke rol. Hierdoor vertelt ieder bouwdeel niet alleen een verhaal over de architectuur van de tijd waarin het is

gerealiseerd, maar ook hoe er over het tentoonstellen van kunst werd gedacht. En die ontwikkeling zet zich voort. Momenteel is het museum gesloten in verband met een ingrijpende asbestsanering en in afwachting van een grootschalige renovatie. Toen de eerste plannen daarvoor enkele jaren geleden naar buiten kwamen, bleek dat er gedacht werd aan sloop van een of meer van de uitbreidingen. Dit was voor het Cuypersgenootschap reden om bij de Rijksdienst een verzoek in te dienen tot uitbreiding van het rijksmonument met de bouwdelen van Bodon en Henket. In 2023 hebben deze delen rijksbescherming gekregen.

Het gehele complex

Het bouwhistorische onderzoek dat ten behoeve van de verbouwing was uitgevoerd naar de delen van Van der Steur en Bodon, is gaandeweg uitgebreid met verkenningen van de bouwdelen van Henket en Robbrecht en Daem. Op die manier is de cultuurhistorische waarde van het gehele complex in beeld gebracht. Dit hoeft niet te leiden tot behoud van alle tijdlagen, maar helpt wel bij het maken van weloverwogen keuzes. De genoemde voorbeelden staan niet op zichzelf. Er zijn talloze uitbreidingen uit de jaren 1965-1990 van rijksmonumenten die niet zijn meebeschermd.

Zo bevinden er zich opvallende aanbouwen aan het raadhuis van Zwolle uit 1448, het Haagse Vredespaleis uit 1913 en het gemeentehuis van Tietjerksteradeel uit 1934. Erkenning en behoud van zulke uitbreidingen is niet vanzelfsprekend. Dat is pas het geval wanneer ook deze jongere bouwdelen worden meegenomen in cultuur- en bouwhistorisch onderzoek, zo laten de voorbeelden van Quist en Bodon zien. Soms zijn de uitbreidingen nog te jong om de waarde te kunnen bepalen en als waardevol te gelden. Dan ontstaat de vraag wat we belangrijk vinden om te bewaren. Door deze vaak vergeten en jongere uitbreidingen goed te onderzoeken blijft ons erfgoed gelaagd en betekenisvol. ☒

Liam Borger, Renate Pekaar en Manon Fonteijn, alle drie adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtten dit onderzoek, l.borger@cultureelerfgoed.nl, r.pekaar@cultureelerfgoed.nl & m.fonteijn@cultureelerfgoed.nl.

FOTO KONKE HOEKSTRA

Aan het gemeentehuis van Tietjerksteradeel uit 1934 is in 1985 een wit deel gebouwd

FOTO: RCE, MARIO DOBBELAAR

1

De deelnemers onderzoeken het wrak van de SS Pedernales, een olietanker uit 1938

Maritieme scholing op Aruba

Eind vorig jaar gaf de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met het Museo Arqueológico Nacional Aruba een training. Deze ging over het beheer van maritiem erfgoed op Aruba. Zestien deelnemers uit het Caraïbische deel van het Koninkrijk rondden het programma met succes af. Niet alleen deden zij brede, theoretische kennis op, maar ook brachten zij deze direct in de praktijk. Dat gebeurde tijdens duiken op het wrak van de SS Pedernales, een Britse olietanker uit 1938. Tijdens deze duiken oefenden de deelnemers met onder andere verschillende meettechnieken en het maken van foto's.

Deze foto's verwerkten ze vervolgens tot een driedimensionaal computermodel van de wraklocatie. Daarnaast ontwikkelden ze beheerplannen voor de SS Pedernales en werden er actuele vraagstukken rond maritiem erfgoed besproken die in dit deel van ons land spelen. Het programma leverde een belangrijke bijdrage aan het opbouwen van een duurzaam netwerk voor maritiem erfgoed in de Caraïben. Bovendien vormt het een waardevolle stap in het opleiden van professionele maritieme archeologen. Regionale expertise kan ervoor zorgen dat het rijke maritieme erfgoed ter plekke behouden blijft voor komende generaties. ✕

Agrarisch woordenboek

Een schouderjuk, een vlasbindbok, een unster, een aardkar, een glasklok, een harkkeerder, een paardenschoen. En dan nog 507 van dergelijke woorden staan er in de zogenoemde thesaurus roerend agrarisch erfgoed. Sinds januari valt dit woordenboek via de website termennetwerk.nl in te zien. Deze nieuwe terminologiebron legt een belangrijke basis voor het behoud van historische landbouwgereedschappen en -werktuigen. De thesaurus biedt een gezamenlijke taal voor collectiebeheerders. Waar mogelijk zijn ook regionale benamingen meegenomen.

Hierdoor kunnen verzamelingen eenduidig worden vastgelegd en digitaal met elkaar worden verbonden, ook over de grenzen van musea heen. Het initiatief komt van het Netwerk Landbouwcollecties, een samenwerking tussen onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de stichting Erfgoed Gelderland. Roerend agrarisch erfgoed laat zien hoe de landbouw zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld. Veel van dit erfgoed verkeert in kwetsbare staat en bevindt zich verspreid over musea, heemkundekringen en particuliere verzamelingen. Eenduidige registratie is daarom behulpzaam om zowel de museale voorwerpen als de bijbehorende kennis te behouden. ✕

FOTO: KIM KOK

2

Landbouwmachines, een driewielkar en een boerenwagen uit de periode 1850-1945

FOTO: MANON MUNNIK

3

Water, klimaat en verstedelijking komen samen in Gorinchem aan de Boven-Merwede

Hulpmiddelen op een rij

De komende jaren bepalen verstedelijking, water, klimaat, landbouw, natuur en duurzaamheid de inrichting van ons land. Om hierbij het culturele erfgoed te behouden en te benutten biedt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kennis over specifieke vraagstukken. Deze kennis is vastgelegd in handreikingen, themakaarten, stappenplannen en dergelijke, die de Rijksdienst in de afgelopen jaren samen met vele andere organisaties samengesteld heeft. Onder de noemer *Wegwijzer erfgoed in de leefomgeving* zijn deze nu allemaal bij elkaar op de website www.cultureelerfgoed.nl verzameld.

Het loopt uiteen van een overzicht van de kernkwaliteiten van beschermde stads- en dorpsgezichten tot een procesaanpak voor veranderingen in het agrarische erfgoed. Van een afwegingskader voor de warmtetransitie in historische stadscentra tot een visuele voorstelling van de invloed van zonneparken op de archeologische ondergrond. Voor de overheid en andere initiatiefnemers zoals projectontwikkelaars, woningcorporaties en terreinbeheerders zijn dit stuk voor stuk waardevolle hulpmiddelen. Aan de hand hiervan kunnen zij het erfgoed laten spreken in de praktijk van de ruimtelijke inrichting. ✕

Erfgoed in je vrije tijd

Jonge inzet

Opmerkelijk veel jongeren zetten zich in hun vrije tijd voor cultureel erfgoed in. Ze rapen prehistorische speerpunten van het strand. Of bouwen een wagen voor het bloemencorso. Of ze zitten in het bestuur van een historische vereniging. Zo ontspannen ze zich en ze leren ook er ook nog wat van. Dat blijkt uit nieuw onderzoek. WIM BURGGRAAFF & SUSANNE BERGWERFF

Rick van Bragt is 23 en zoekt al zo'n tien jaar op en bij de aangelegde zandbank de Zandmotor naar fossielen en prehistorische gebruiksvoorwerpen van vuursteen

Veel mensen zijn in hun vrije tijd met cultureel erfgoed bezig. Ze verzamelen historische voorwerpen of zijn op zoek naar puzzelstukjes om een verhaal over het verleden te kunnen vertellen. Ze doen onderzoek, geven rondleidingen, sleutelen, bouwen of zijn aan het regelen. Door hun inzet genieten ze zelf van het erfgoed, maar ook anderen doen dat door er bijvoorbeeld over te lezen of het te bezoeken. Je hoeft er niet oud voor te zijn. Er zijn meer jongeren van 12 tot 24 jaar actief voor erfgoed dan senioren van 65 jaar en ouder. De jongeren houden zich vooral met archeologie, streektaal of traditionele feesten en vieringen bezig.

De mens en de samenleving en hun relatie met cultureel erfgoed staan centraal in het Europese Verdrag van Faro. Niet alleen het kasteel, de trechterbeker of de lokale traditie is belangrijk, maar ook het gebruik ervan en de verschillende betekenissen die mensen eraan geven. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed ondersteunt de invoering van het verdrag in ons land. Daarom heeft de Rijksdienst samen met het Kenniscentrum Immaterieel

Erfgoed Nederland onlangs onderzoek gedaan naar diegenen die zich in hun vrije tijd voor erfgoed inzetten. Wat doen ze precies en waarom doen ze dat? Er werkten 5.050 Nederlanders van 12 jaar of ouder aan mee. Naar Caraïbisch Nederland wordt nog apart onderzoek gedaan.

6 miljoen mensen

In Nederland zet 38 procent van de bevolking van 12 jaar en ouder zich in de vrije tijd in voor materieel en immaterieel erfgoed. Dat zijn grofweg zes miljoen mensen. Zij doen bijvoorbeeld onderzoek naar de geschiedenis van historische gebouwen in hun woonplaats of naar de stamboom en migratiegeschiedenis van hun familie. Of ze werken mee aan een toneelvoorstelling in hun streektaal, een oogstfeest of een lokaal historisch festival. Anderen zorgen voor het behoud van een oud zeilvrachtschip of maken kostuums voor carnaval. Dit doen ze soms jaarlijks, zoals bij de organisatie van een evenement. Anderen zijn wekelijks of zelfs bijna dagelijks actief. Het strand leent zich goed voor archeologisch onderzoek in de vrije

tijd. Op het Zuid-Hollandse strand zijn amateuronderzoekers actief bij de Zandmotor, een aangelegde zandbank. Ze zoeken hier naar fossielen en prehistorische gebruiksvoorwerpen van vuursteen. Er is geen sprake van een georganiseerde groep, maar er is wel onderling contact. Vijftig tot honderd mensen gaan hier regelmatig op zoek, waarvan er tien tot vijftien als de harde kern worden beschouwd. Deze kern heeft contact met beroepsarcheologen. De hobbyzoekers zijn actief op online fora en in bijvoorbeeld de groep Steentijdvondsten op Facebook.

Al 10 jaar

Rick van Bragt uit Den Haag is net afgestudeerd in de civiele techniek. Hij is 23 en zoekt al zo'n tien jaar op en bij de Zandmotor. Volgens hem zijn hier mensen van verschillende leeftijden actief: 'Er zijn er een aantal van een jaar of 14, 15 bij en een paar van mijn leeftijd. Sommige vrienden van me gaan regelmatig mee. Soms ook mijn vriendin. De meeste mensen die ik meeneem, vinden het echt leuk. Vooraf denken ze van: wat moet je met die oude troep? En dan rapen ze zelf wat op en dan vinden ze het gaaf.' De meerderheid van die zes miljoen Nederlanders geeft aan zich in te zetten omdat het plezier en ontspanning geeft en omdat ze meer over het verleden willen leren. Daarnaast zeggen ze dat ze mee willen helpen om cultureel erfgoed te behouden.

Historisch onderzoek doen en het helpen organiseren van evenementen zijn de meest genoemde activiteiten in de leeftijdscategorie 12 tot 24 jaar. Dit zie je goed terug binnen het immateriële erfgoed. Denk aan de vele groepen waarin jongeren werken aan een wagen voor carnaval of een bloemen- of fruitcorso. Hierbij lopen de activiteiten uiteen van het bouwen en decoreren van de wagens zelf tot het helpen organiseren van de optocht of het bijhouden van de sociale media. Ook blijkt het in stand houden van streektaal iets waar jongeren zich voor interesseren. Zo kwam

FOTO RICK HUISINGA

Elk jaar bouwen veel jongeren aan de praalwagens voor het Fruitcorso van Tiel mee

uit onderzoek in Limburg uit 2021 naar voren dat de helft van de jongvolwassenen tussen 18 en 35 jaar in het Limburgs met elkaar whatsapppt.

Harddraverij

Ook voor jongeren is zo'n erfgoedactiviteit een bron van plezier en ontspanning. Daarnaast geven ze aan dat ze er nieuwe vaardigheden en technieken van leren. Neem penningmeester Ferdi Gozukara, 24 jaar, van Harddraverijvereniging Prins Hendrik uit Medemblik. 'Voor mij was een reden om in het bestuur actief te zijn dat ik meer wilde leren over het organiseren van evenementen. Ook werkte ik samen met andere leden aan een nieuwe opzet van het bestuur. We verdeelden de taken over negen personen. Hierdoor lukte het om meer jonge bestuursleden aan te trekken en zakte de gemiddelde leeftijd naar 38 jaar.'

Het landelijke beeld wordt bevestigd door nog weer ander onderzoek. Uit de Cultuurmonitor Zeeland van 2024 blijkt bijvoorbeeld dat jongvolwassenen van 18 tot en met 39 jaar vaker dan mensen van andere leeftijden archeologisch en historisch onderzoek doen. Ook zetten ze zich vaker dan mensen uit andere leeftijdsgroepen voor lokale, regionale of nationale tradities in. De uitkomsten van het landelijke onderzoek kunnen bij de onderbouwing van elke lokale of regionale erfgoed aanpak worden gebruikt. Of ze kunnen aanleiding geven tot lokaal onderzoek. Professionele erfgoedzorgers die met vrijwilligers of andere amateurs werken kunnen op basis van de uitkomsten hun werkzaamheden toetsen. Het is de bedoeling om dit onderzoek elke twee jaar te herhalen. Zo is er steeds actueel zicht op de inzet voor cultureel erfgoed in de vrije tijd. ☒

Wim Burggraaff, adviseur erfgoedparticipatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Susanne Bergwerff, wetenschappelijk medewerker bij het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, verrichtten met anderen dit onderzoek, w.burggraaff@cultureelerfgoed.nl & s.bergwerff@immaterieel erfgoed.nl. Zie het onderdeel Participatie in de Erfgoedmonitor op www.cultureelerfgoed.nl voor de resultaten.

Er zijn meer jongeren actief voor erfgoed dan senioren

Anna Koole, 19 jaar, tekent prehistorische werktuigen bij de stichting Erfgoed Zeeland

FOTO ERFGOED ZEELAND

www.watertijdreis.nl

Kijk terug in de tijd

Alle Waterstaatskaarten, van 1865 tot en met 1992, staan nu bij elkaar op een website. Op www.watertijdreis.nl onthullen deze kaarten 125 jaar aan geschiedenis voor wat betreft het water en de ondergrond. Dat is leerzaam voor de komende inrichting van Nederland, want de laatste decennia ontbrak het aan zo'n historisch overzicht. JACOB KNEGTEL

Bijna elke Nederlander kent de groene brievenbus aan het begin van een diepe tuin. En fietsen doen we vertrouwd op het rode fietspad. Steeds bekender onder Nederlanders wordt ook de Blauwe Kamer, een natuurgebied langs de Nederrijn bij Rhenen. In de jaren zeventig, toen Friso Kramer zijn brievenbus ontwierp en in Tilburg het eerste rode fietspad werd onthuld, sloot de steenfabriek de Blauwe Kamer zijn deuren. Rond datzelfde moment kreeg het idee van natuurontwikkeling in ons land momentum. Twintig jaar later werd in de

uiterwaard van de Blauwe Kamer een deel van de zomerdijk doorbroken. Het natuurgebied was een feit. Het werd het eerste in een lange reeks natuurgebieden langs de grote rivieren. Sinds kort maakt de website www.watertijdreis.nl het gemakkelijker om het verleden van bijvoorbeeld de Blauwe Kamer te ontrafelen. Vijf series van 160 historische landkaarten over water en ondergrond staan daar nu samen. Deze zogeheten Waterstaatskaarten zijn tussen 1865 en 1992 vervaardigd om het waterbeheer in heel het land overzichtelijk in beeld te brengen. De Rijksdienst

voor het Cultureel Erfgoed heeft deze site samen met de Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer gemaakt om historische kennis van waterbeheer beter toegankelijk te maken. Dit jaar gaan beide organisaties bij tien waterschappen langs om met de Watertijdreis aan de slag te gaan.

FOTO RCE, ROBIN AMMERLAAN

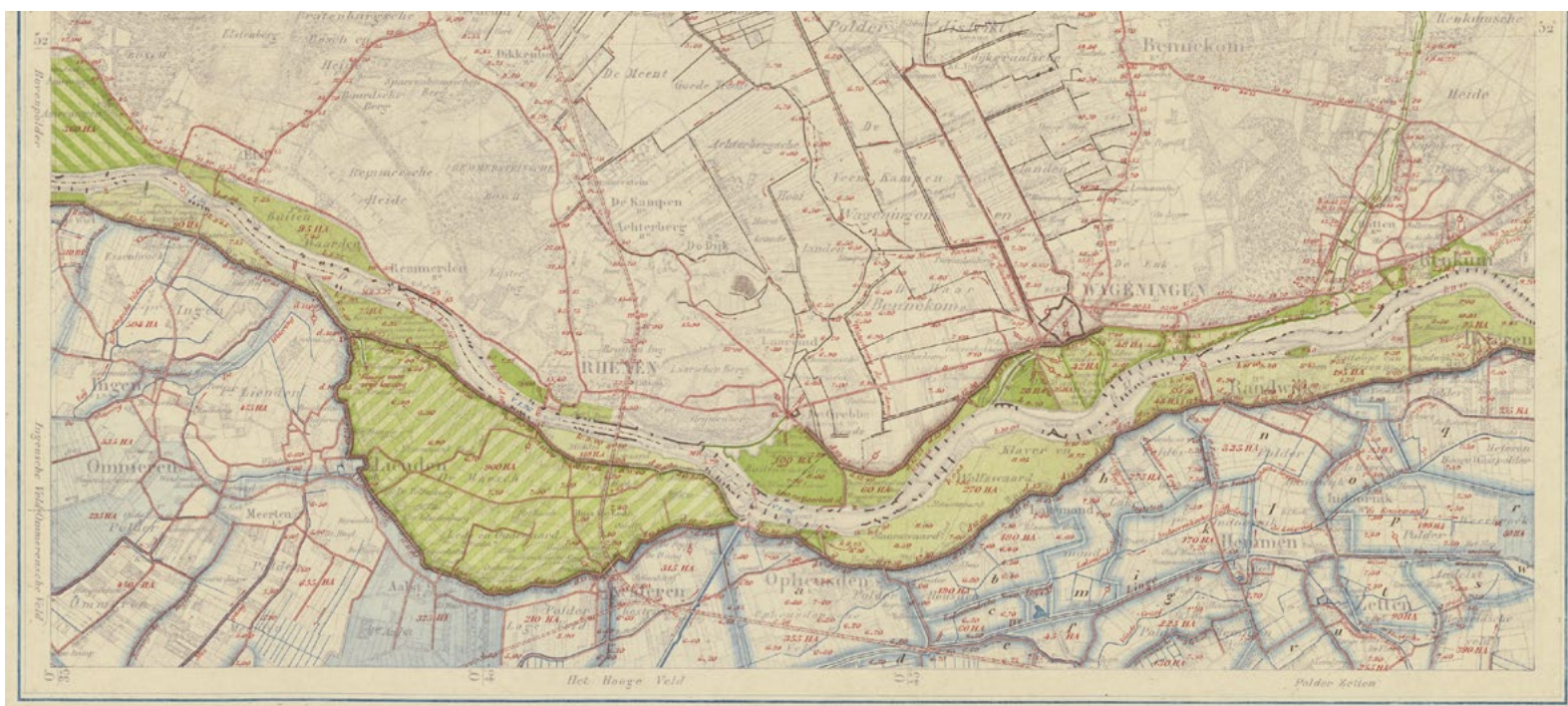

FOTO RCE

Op de Waterstaatskaart uit 1881 zie je vestingwerken in de Blauwe Kamer

De Blauwe Kamer is sinds dertig jaar een natuurgebied aan de Nederrijn. Het is een uiterwaard met een steenfabriek waarvan de zomerdijk is doorbroken

De context

Om het karakter van iets te kunnen duiden, is het belangrijk om wat van de context te weten. Zo waren voor de brievenbus en het rode fietspad de jaren zeventig vormend. De groene brievenbus moest zo veel mogelijk wegvallen tegen de populaire coniferen in de voortuin. En vanwege de explosieve toename van auto's in de stad moest het

Het water en de mens spelen al honderden jaren een vormende rol in dit gebied

fietspad met een rode kleur meer gaan opvallen. Voor de Blauwe Kamer is deze exercitie een stuk lastiger. Het water en de mens spelen al honderden jaren een vormende rol in dit gebied. Dit is een continu proces, dat we zichtbaar kunnen maken, zodat we een beter beeld krijgen van deze plek. En als we uitzoomen, zien we dat die inzichtelijke optelsom opgaat voor nagenoeg elk stukje Nederland. Op www.watertijdreis.nl kun je in vijf sprongen terugreizen naar het waterbeheer van de twintigste en negentiende eeuw. De 160 kaartbladen vormen

samen een mozaïek waarin de afwatering van ons land wordt uitgelegd. Ook zijn alle waterstaatkundige bouwwerken afgebeeld die in dit waterbeheer een rol spelen. Dat kan variëren van een stenen duiker onder een weg tot een stoomgemaal van wereldklasse. Zo kan de kaart laten zien hoe het molensysteem van Kinderdijk functioneert en hoe in Twente vroeger rivierwater gebruikt werd om landbouwgebieden te bevoelen. Elk van de 160 kaarten is voorzien van een uitvoerige legenda met daarin de beschrijvingen van deze systemen.

Evenwicht

Deze kennis kan vandaag van grote waarde zijn voor belangrijke keuzes in de inrichting van Nederland. De behoefte aan basiskennis over water en ondergrond kenschetst in toenemende mate een nieuw tijdperk van ruimtelijke ordening. De twintigste eeuw heeft laten zien wat we kunnen bereiken met technische maakbaarheid. In de 21ste eeuw daagt de natuur ons uit om weer een evenwicht te zoeken met haar processen. Wat kan waar wel en wat kan waar niet? Al in 1863 pleitte ingenieur Van Egmond »

FOTO RCE, TON VAN DER WAL

Steenfabriek de Blauwe Kamer in 1989, net voor de sloop

De Grebbedijk, met op de voorgrond glooiingen van de verdedigingswerken

» voor een beter begrip van het water en de ondergrond bij het uitvoeren van grote bouwplannen. ‘Onbekend maakt onbemind’, schreef hij in dat jaar aan minister Thorbecke. Thorbecke gaf anderhalf jaar later aan Rijkswaterstaat zijn goedkeuring voor de Waterstaatskaarten. In zijn dankwoord aan Thorbecke benadrukte Van Egmond het belang van deze kaarten, ‘niet alleen voor den ingenieur, maar voor elke Nederlander’. De Waterstaatskaarten werden vanaf 1992 vervangen door digitale exemplaren. Hiermee verdween een overzichtelijk beeld in ruimte en tijd van de waterstaat van het hele land. Tegenwoordig staat het ‘waterbewustzijn’ onder de bevolking op een laag niveau en hebben waterschappen een beperkt beeld van de historische ontwikkeling van hun beheergebied.

Haarscherp op beeld

Dat terwijl we veel kunnen leren van ons ‘waterverleden’. ‘We hebben een nieuw waterverhaal nodig’, sprak hoogleraar Nederlandse cultuurgeschiedenis Lotte Jensen eind vorig jaar uit. Die behoefte wordt gedeeld door de Universiteit Utrecht en de Technische Universiteit Delft, die net als Rijkswaterstaat de Waterstaatskaarten in beheer hebben. Zij sloten zich bij de Rijksdienst en de Waterbeheerstichting aan en zorgden ervoor dat de 125 jaar aan waterstaatsgeschiedenis haarscherp op beeld kwam. Zoals die van de Blauwe Kamer. Wat zien we als we terug in de tijd reizen? We beginnen bij de meest recente kaart, editie 5 uit 1986. Het gebied staat omschreven als een uiterwaard, een terrein tussen de hoge winterdijk en de lage zomerdijk. In de zomer hield de zomerdijk deze grond droog, zodat hier vee kon grazen. De vruchtbare klei werd hier in de winter neergelegd door de rivier, die over de zomerdijk mocht stromen. Een stap verder terug in de tijd en we zien in 1974 de steenfabriek nog staan. Duidelijk zichtbaar zijn

de putten, waar de klei voor de bakstenen werd gewonnen. We zoomen uit en zien een kleurrijk overzicht van afwateringseenheden, gebieden waarbinnen het water naar dezelfde plek toe stroomt. De Grebbedijk en Grebbeberg beschermen het gebied ten noorden van de Nederrijn tegen hoogwater.

Laag

In de uiterwaard zien we tussen de dijk en de berg een sluis liggen: de Grebbesluis. Via deze sluis loopt het Valleikanaal vanuit de rivier naar het noorden de Gelderse Vallei in. De hoogtecijfers op de kaart verraden hoe laag dit veenlandschap ten opzichte van de Blauwe Kamer ligt. Ooit stroomde hier vanaf de late middeleeuwen een kanaal juist naar de Grebbesluis en de Rijn toe, de Bisschop Davidsgrift. Samen met honderden sloten legde deze blauwe

levensader de basis voor de veenontginning en bijkomende rijkdom in het gebied.

Op het nabijgelegen zand bloeiden hierdoor steden als Wageningen en Veenendaal op, terwijl het gebied zelf steeds dieper de vallei in zakte. De Gelderse Vallei kwam lager te liggen dan de Rijn. Vanuit de Blauwe Kamer kon de Grebbesluis naast afvoeren nu ook water in de vallei laten stromen. Het handelsknooppunt werd eveneens een militair instrument, een inundatiesluis met daarlangs een geduchte verdedigingswal. De Watertijdreis illustreert met de eerste kaart uit 1881 dat het kanaal nu naar het noorden stroomt.

Tijden van dreiging

In de legenda van deze kaart staan de waterpeilen die nodig waren om de Gelderse Vallei zo snel mogelijk vol te laten stromen in tijden van dreiging. Zo ontstond een militair systeem dat de Rijn met de Zuiderzee verbond. Ook zijn er vloeivelden langs de zijtakken van het kanaal ingetekend, waar kanaalwater over het land mocht stromen om de landbouwgrond te verrijken met voedingsstoffen. De sluis is vandaag een stille getuige van de geschiedenis van ons land. Van middeleeuwse ontginningen, de bloei van steden, militaire inundaties tot aan natuurontwikkeling.

En het volgende hoofdstuk is inmiddels al realiteit: klimaatadaptatie. Zonder de Grebbesluis hadden in het droogtejaar 2018 de historische stadgrachten van Amersfoort droog kunnen vallen. De Watertijdreis kan zulke klimaatsleutels zichtbaar maken, door onze relatie met water in tijd te verbeelden. Zo ontstaat een verhaal dat niet alleen inzichtelijk maakt waar problemen vandaan komen, maar ook waar kansen liggen voor een systeem in balans. Niet alleen voor ingenieurs, maar voor elke Nederlander. ☒

Jacob Knegtel, adviseur erfgoed en ruimte bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werkte mee aan de Watertijdreis, j.knegtel@cultureelerfgoed.nl.

De Gelderse Vallei kwam lager te liggen dan de Rijn

Het Valleikanaal stroomt van de Nederrijn noordwaarts door de Gelderse Vallei

WAT ZAT ER OOIT ALLEMAAL ACHTER OP POTTERS STIER?

FOTO MAURITSHUIS

De stier van Paulus Potter uit 1647 is een van de topstukken van het Mauritshuis in Den Haag. De afgelopen twee jaar is dit kunstwerk uitgebreid materiaaltechnisch onderzocht en gerestaureerd. Er waren eerder drie bedoekingen achter op Potters schilderij aangebracht om het te stabiliseren en te beschermen. Deze zijn in de jaren zeventig verwijderd, maar stukjes ervan zijn bewaard gebleven. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is door het Mauritshuis gevraagd om te onderzoeken waarmee de doeken vastgehecht waren. Dit om een beter begrip van de restauratiegeschiedenis van *De stier* te krijgen. In 1798 heeft François-Toussaint Hacquin in Parijs twee bedoekingen vastgelijmd en in 1931 Martin de Wild een derde. Uit het onderzoek blijkt dat Hacquin een lijm-stijfsel-bedoekingsspecie heeft gebruikt op basis van runder-huidenlijm, tarwe en gerst. En er zijn ook wat dennenhars en sporen van honing aangetoond. Deze materialen komen grotendeels overeen met recepten uit de achttiende eeuw voor dit soort lijm-stijfsel-species. Op het tweede doek zit een loodwit-houdende laag olie met krijt. Deze werd vermoedelijk door Hacquin als bescherming toegevoegd. De Wild heeft de derde bedoeking met een mengsel van bijenwas, paraffine, dennenhars en Manilla-kopal aangebracht. Met dit onderzoek is ook vastgesteld dat de beoogde impregnatie bij het derde doek niet heeft plaatsgevonden, omdat het was-harsmengsel hoogstwaarschijnlijk tegengehouden werd door de eerdere olie-krijt-laag. ✕

Saskia Smulders, specialist chromatografie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek met Suzan de Groot en Inez van der Werf van de Rijksdienst en Jolijn Schilder en Abbie Vandivere van het Mauritshuis, s.smulders@cultureelerfgoed.nl.

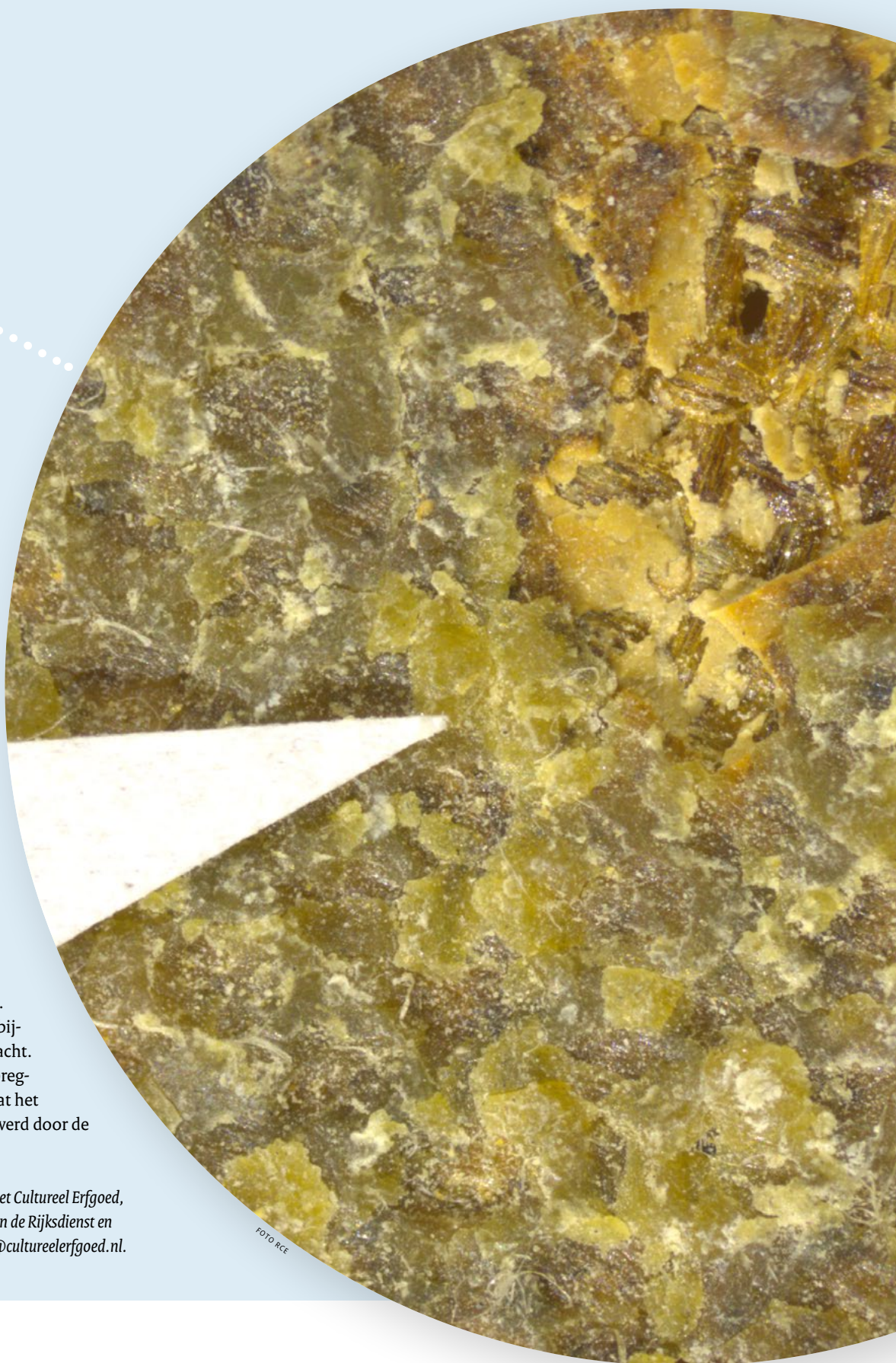

FOTO RCE

FOTO GERT JAN VAN ROOIJ

In het H'ART Museum in Amsterdam heeft een versie van 'The Golden Thread' gehangen die 273 panelen groot was. Ouderdom en afkomst van elke stof verschillen

The Golden Thread

Drie jaar geleden maakte Barbara Broekman een kunstwerk van 516 fragmenten historisch textiel, *The Golden Thread*.

Elk stukje stof komt ergens anders vandaan en heeft een andere ouderdom. Hoe bewaar je zo'n gevarieerd werk het beste? En welke delen zijn kwetsbaar als je ze tentoonstelt? Dat wordt nu uitgezocht. SYLVIA VAN

SCHAIK & ART PROAÑO GAIBOR

516 X historisch textiel

In 2020 kreeg kunstenaar Barbara Broekman de textielverzameling van Henriëtte Beukers. Beukers was met haar man hoofdredacteur van het tijdschrift *Ariadne* en daarna van *Handwerk zonder grenzen*. Zij wist oude technieken een eigentijds en artistiek imago te geven. Uitheemse en historische stoffen dienden als inspiratiebron voor hedendaags handwerk. Naast haar redacteurschap maakte ze poppen voor de televisie, zoals Zoef de Haas en Momfer de Mol voor *De Fabeltjeskrant*. De verzameling van Beukers bestaat voornamelijk uit handgemaakte kleding en weefsels, vlechtwerk, vilt en dergelijke uit allerlei windstreken en tijden. Broekman kreeg carte blanche om er een kunstwerk

van te maken. Zij bespande er in 2023 516 houten paneeltjes mee en noemde dit *The Golden Thread*, de gouden draad. Het is een werk met als thema de schoonheid en rijkdom van textiel. *The Golden Thread* is een staalkaart van technieken, ook uit vroegere tijden. Als zodanig kun je het als cultureel erfgoed beschouwen. Vorig jaar schonk Broekman het kunstwerk aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bauhaus

Barbara Broekman is opgeleid in de traditie van het Bauhaus, die uitgaat van kleur, licht en beweging. Haar kunstwerken bestaan voornamelijk uit textiel. In opdracht voor bijvoorbeeld het Paleis van

FOTO'S REC. SYLVIA VAN SCHAIK

Deel van een huipil, een traditionele tuniek, uit de stad Sumpango in Guatemala

Textiel uit Afghanistan met een brede, fijn geborduurde band en koordachtige franje

Een stuk Tunesisch huwelijkskleed, met metaaldraad, pailletten en borduurwerk

Justitie en het Antoni van Leeuwenhoek-ziekenhuis in Amsterdam heeft ze kunst gemaakt. Haar werk is opgenomen in de collecties van onder andere het Stedelijk Museum Amsterdam, het Amsterdam Museum, het Textielmuseum in Tilburg en het Cooper Hewitt Design Museum in New York. Zelf zegt Broekman over haar kunst: 'Textiel is voor mij wat verf is voor een schilder. Het staat voor de scheppende kracht van de mens. Het is sterk verbonden met het leven van alledag, het is zacht, het beschermt en appelleert aan de tastzin. Het is van alle tijden en alle culturen. Textiel staat voor mij voor liefde.' *The Golden Thread* is een reusachtige op kleur en textuur geordende collage, die duidelijk maakt hoe inventief de mens altijd met naald en draad is geweest. Broekman zette rigoureus de schaar in de stoffen, maar op de achterkant van de paneeltjes heeft ze de documentatie uit het archief van Beukers over het gebruikte stuk textiel bevestigd.

Jurk, vloerkleed of jasje

Op die manier weten we van een groot deel van de paneeltjes waar het weefsel vandaan komt, of het onderdeel van een jurk, een vloerkleed of een jasje was en uit welke tijd het stamt. Zo zit er een stuk hemdrok, vermoedelijk, uit Friesland of West-Nederland tussen, die uit het einde van de achttiende of de negentiende eeuw komt. Het fragment laat rood borduursel op blauw-witte gestreepte stof zien. De strepen zouden wel eens met de natuurlijke stof indigo gekleurd kunnen zijn en het borduursel met cochenille.

Een ander paneel is bespannen met een trui, die rond 1945 van waarschijnlijk Shetlandwol uit Schotland met een meerkleurig patroon gebreid is. Het is aannemelijk dat de wol met een palet van acht natuurlijke kleurstoffen geverfd is, zoals indigo, wouwen en meekrap in verschillende concentraties. Ook tref je in het kunstwerk damast aan, dat met satijnbinding met flatterende draden in 1946 bij Weverij Twente op een jacquardgetouw gemaakt is. En verderop een Tunesisch huwelijkskleed met metaaldraad, pailletten en veelkleurig borduurwerk. Het merendeel van de twintig verschillende garens in dit kleed is waarschijnlijk synthetisch van aard.

Van licht naar donker

Voor *The Golden Thread* is ongeveer de helft van de collectie van Beukers gebruikt. Het kunstwerk kan op

verschillende manieren gepresenteerd worden. Een wisselende hoeveelheid paneeltjes wordt dan aan de ruimte aangepast, maar hoort wel altijd een duidelijk kleurverloop te hebben, van licht naar donker. Het werk is inmiddels in 2023 met 468 paneeltjes als een staande sculptuur in het Museum Of Young Art in Oosterhout te zien geweest en in 2024-25 met 273 paneeltjes als een wandobject in het H'ART Museum in Amsterdam.

Het is een staalkaart van technieken, ook uit vroegere tijden

Na de schenking heeft de Rijksdienst het kunstwerk onderzocht om de materialen en kleuren in kaart te brengen. Centrale vragen zijn welke risico's er aan langdurige presentatie kleven en welke bewaar- en tentoonstellingscondities het meest geschikt zijn. Omdat *The Golden Thread* uit 516 delen bestaat en het textiel uit verschillende landen en perioden afkomstig is, is er met een proef op basis van tien panelen gestart. Deze zijn geselecteerd op variatie in techniek, materiaal, ouderdom en kleurbeeld. Ze zijn met een multispectrale camera gefotografeerd, onder verschillende lichtbronnen en filters.

Optische witmakers

In deze eerste verkenning viel op dat een deel van de stoffen duidelijk fluoresceert, dat wil zeggen dat ze bij bepaalde belichting een andere kleur uitstralen. Fluorescentie wijst vaak op modernere materialen, zoals bepaalde synthetische kleurstoffen of optische witmakers. Maar dit is niet voldoende om de kleurstoffen eenduidig te identificeren. Andere panelen vertoonden juist weinig tot geen fluorescentie. Dat kan passen bij natuurlijke kleurstoffen of bij kleurstoffen die onder deze meetcondities geen uitgesproken fluorescentiesignatuur laten zien. De proef toont aan dat multispectrale fotografie een efficiënt hulpmiddel is om binnen een omvangrijk ensemble snel materiaal- en kleurvariatie zichtbaar te maken en om gericht vervolgonderzoek te plannen.

The Golden Thread is te zien op het Textielfestival, dat van 20 tot en met 23 mei in Amersfoort wordt gehouden. Het verhaal achter dit kunstwerk en het onderzoek ernaar worden dan tijdens een themasymposium bij de Rijksdienst behandeld. Ook werkt de dienst aan een aantal *masterclasses* mee. De deelnemers laten zich door de kunstcollectie van de dienst inspireren bij het maken van textielwerkstukken. De resultaten zullen in Amersfoort tentoongesteld worden. Tot slot onderzoekt de dienst textiel in een mobiel laboratorium, het Lab op Pad. Het festival wordt door de Stichting Textiel Informatie en Documentatie Centrum georganiseerd. ✉

Sylvia van Schaik, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit kunstwerk, en Art Proaño Gaibor, specialist textiel en organische kleurstoffen, verrichtte dit onderzoek, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl & a.ness.proano.gaibor@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.textiefestival.nl.

FOTO REC. SYLVIA VAN SCHAIK

Tien van de 516 paneeltjes zijn in het atelier van Broekman op kwetsbaarheid onderzocht

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

TEKENS AAN DE WAND

De oude graffiti in de Haarlemse Grote of St.-Bavokerk in context

Elizabeth den Hartog, Kantoor Verschoor, Haarlem, 192 pag., gebonden, € 34,95, ISBN 978 90 8356 550 7

In dit boek staan de graffiti in de Sint-Bavokerk van Haarlem centraal. Deze vertonen namelijk een dusdanige diversiteit dat een studie naar de betekenis, datering en bredere context ervan gerechtvaardigd is. De laatmiddeleeuwse Broodbank, waar de Heilige Geestmeesters brood en spek uitdeelden aan de armen van de parochie, speelt de hoofdrol, want op deze bank is het leeuwendeel van de oude graffiti van de kerk terug te vinden. Hier zijn met passers getekende cirkels ingekerfd, met daarnaast een enkel jaartal uit de zestiende en zeventiende eeuw, galgen en terdoodveroordeelden, een paard, een kale naakte vrouw, schepen en een tekening van een kerktoeren met een haantje in top. Waarom zijn juist deze zaken in het hout gekrast? Het boek bevat heel wat foto's uit de archieven van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

WRAKSTUKKEN

Leven aan boord van een graanschip rond 1590
Geke Burger, Waanders, Zwolle, 256 pag., gebonden, € 32,50, ISBN 978 94 6262 640 9

Het was waarschijnlijk een Straatvaarder, een koopvaardijship vol graan uit het Baltische gebied. Dat graan gingen de Nederlandse kooplui doorverkoopen aan de landen rond de Middellandse Zee, waar hongersnood heerste. Het schip zou daarbij door de Straat van Gibraltar gaan varen, maar lag nu nog op de Waddenzee voor anker, omdat het, waarschijnlijk in het najaar van 1593, enorm aan het stormen was. Het schip verging daar, inclusief graan en andere spullen. In de afgelopen jaren hebben archeologen zo'n drieduizend voorwerpen uit het wrak gehaald. Heel wat schoenen bijvoorbeeld, ook voor de verkoop. Bovendien zijn er bijvoorbeeld vier ganzenveerpennen boven water gekomen, gietijzeren kanonskogels, een pofbroek in stukjes, wanten, een vilten hoed, een timmermanskist vol gereedschap, een kaartpasser, een seintrompet uit Genua, voorraadkruiken, een wijnfles, een kookketel, tinnen lepels en een pispot. Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt dankzij onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

VERZAMELAARS INTERVIEWNEN

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 11 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Een verzamelaar weet over het algemeen precies waar de voorwerpen in zijn collectie vandaan komen. En van wie ze hiervoor zijn geweest, hoe ze oorspronkelijk zijn gebruikt en allerlei andere wetenswaardigheden. Dat is nuttige informatie bij het tentoonstellen, in bruikleen geven of overdragen van de stukken. Ook de verhalen achter de keuzes voor juist deze verzameling en voor specifieke voorwerpen kunnen daarbij belangrijk zijn. Een interview met de verzamelaar voegt een waardevolle persoonlijke dimensie toe aan de concrete feiten die in de registratie van de collectie vast te leggen zijn. Hoe zo'n interview het beste kan verlopen, hoe je dit vastlegt en wat erbij komt kijken staat in deze handreiking. Deze is bestemd voor zowel de interviewer als de geïnterviewde. Het is immers handig als beiden goed zijn voorbereid.

NIEUWE HAVEN 29

Het leven van Simon van Gijn en Cornelia Vriesendorp

Wyke Sybesma en Liesbeth van Noortwijk, Wbooks, Zwolle, 192 pag., gebonden, € 29,95, ISBN 978 94 625 8731 1

In dit boek is de oogst van jaren onderzoek en een eeuw museumpraktijk verzameld. Het vertelt het persoonlijke verhaal van Simon en Cornelia van Gijn en de geschiedenis van hun huis in Dordrecht. Huis Van Gijn werd een historisch museum, dat van kelder tot kap het luxe leven omstreeks 1900 ademt. Simon van Gijn studeerde rechten in Leiden, was Oranje-aanhanger, werd advocaat en bankier, en trouwde met Cornelia Vriesendorp. Hun huis was al in 1729 gebouwd. Zij lieten het gerieflijk inrichten, van alle gemakken voorzien. Dat is op de sfeervolle foto's in deze uitgave goed te zien.

SCHIPBRUGGEN 1600-1952

Tussen veerponten en vaste bruggen

Wilke D. Schram, Verloren, Hilversum, 234 pag., gebonden, € 30,-, ISBN 978 94 6455 173 0

Stel je allemaal bootjes naast elkaar voor, waar een wegdek overheen ligt. Zo'n drijvende brug noem je een schipbrug. Een deel kon wegvaren om een schip te laten passeren. De eerste schipbruggen zijn in de zeventiende eeuw bij rijke handelssteden langs de IJssel en de Rijn gebouwd. In de negentiende eeuw kwamen daar enkele bruggen over de grote rivieren in midden-Nederland bij. Een schipbrug was relatief goedkoop. Pas toen het wegverkeer flink toenam, werden vaste bruggen rendabeler. In dit boek komen zo'n vijftien schipbruggen aan de orde. Samen vormen ze een bijna geheel verdwenen hoofdstuk uit het verhaal dat cultureel erfgoed heet.

GROEN ERFGOED IN DE STAD

Lenneke Berkhout, Leon Bok e.a., Naioto,
Rotterdam, 224 pag., € 34,95,
ISBN 978 94 6208 940 2

De stad verandert. Dag in, dag uit. Jaar in, jaar uit. Eeuw in, eeuw uit. Er wordt altijd gebouwd en er wordt altijd gesloopt. Toch overleven veel parken, plantsoenen en boomrijke straten de krimp en groei van steden, doordat ze beantwoorden aan tijdloze verlangens en behoeften. Dit 'groene erfgoed' is stedelingen dierbaar. Zo'n 1.400 'groen-aanleggen' zijn als rijksmonument beschermd. Toch is het in stand houden van groen erfgoed een uitdaging. Intensief gebruik, nieuwbouw en aanpassing aan het veranderende klimaat dwingen lastige keuzes af. Hoe kunnen de kennis en ideeën van toen inspiratie bieden voor de groene stad van de toekomst? Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij inhoudelijke en financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

COBA RITSEMA

Oog voor kleur
Maaïke Rikhof, Hanna Klarenbeek en Jet Sloterdijk,
Waanders, Zwolle, 112 pag., € 24,95,
ISBN 978 94 6262 650 8

Begin twintigste eeuw liet Coba Ritsema zien hoe je modern kunt zijn zonder abstracte kunst te maken. Een vrije schildertoets, harmonieus kleurgebruik en verstilde voorstellingen van meisjes die je op de rug ziet, daar had deze Amsterdamse Joffer succes mee. De Amsterdamse Joffers waren een groep dames van goede komaf. Kleur is het aspect waar Ritsema's werk het meest om geprezen is. Een heldergele rok, een donkergroene klapstoel, een rode hoed, ze springen mooi uit haar schilderijen naar voren.

LANDSCHAPS BIOGRAFIE VAN MIDDEN-DELFLAND

Rijk cultuurlandschap tussen grote steden
Erik van den Berg en Susanne Coppens, Gemeente Midden-Delfland, 140 pag., gebonden, € 22,- via www.cultuurland.com

Een stukje Randstad tussen Delft, Rotterdam en Den Haag, dat is Midden-Delfland. In de Romeinse tijd woonden hier de Cananefaten. Het natte veenmoeras maakte vanaf de middeleeuwen plaats voor rechte kavels vol akkers en weilanden, van elkaar gescheiden door sloten en polderdijken. De boerderijen waren via het water met de markten van de drie omringende steden verbonden. In de twintigste eeuw rukten de steden met bedrijventerreinen op en sneden snelwegen Midden-Delfland in stukjes. In dit boek staat de levensloop van het gebied beschreven. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
Jaargang 18, nummer 1, maart 2026

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Jan van Doesburg, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndhoven, Guusje Hartevelt, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Alexandra van Kleef, Floortje Kok, Dorian Meijnen, Froukje van der Meulen, Dolf Muller, José Schreurs, Tessa Slingerland, Marike Snoek, Janneke van der Stok, Adinda van Wely, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren of scan de blokjescode. Adres-

wijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421
033 - 421 7 456 (vakinhoudelijke vragen)
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-16.30 uur
033 - 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland

Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

2025: 'Gedeformeerde tas II' uit 1978 was helemaal uit vorm geraakt, met sneue tentakels

2026: Fibervulling, koorden en baleinen van koperdraad hebben de vorm teruggebracht

TAS MET TENTAKELS

Op het Waterlooplein kocht de Amsterdamse kunstenaar Carla van Riet oude jassen, tassen, broeken, zadels en handschoenen van leer. Die haalde ze uit elkaar en toverde ze om tot bijzondere kunstwerken. *Gedeformeerde tas II* maakte ze in 1978 en bevindt zich in de kunstcollectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Door het aanzienlijke gewicht en door veroudering van de materialen was dit wandobject langzaam maar zeker geheel uit vorm geraakt. Koorden waren losgekomen en

ontbraken deels, en het binnenwerk was verzakt. Onder het eigen gewicht waren delen van de constructie gebroken. Metalen onderdelen waren verroest. De 'tentakels' hingen er wat sneu bij. Na een interview met de inmiddels 85-jarige kunstenaar en met behulp van vroege foto's uit haar portfolio kon de Rijksdienst de oorspronkelijke vorm reconstrueren. Daarbij zijn een moderne fibervulling, nieuwe koorden, verstevigingen en baleinen van buigzaam en omwikkeld koperdraad aangebracht. In de verzameling van de dienst bevinden zich nog dertien werken van Carla van Riet, allemaal uit de jaren

zeventig en begin jaren tachtig. Lange tijd waren ze lastig aan musea uit te lenen, ook door hun matige conditie. Recente herwaardering zorgt ervoor dat haar werken weer worden uitgeleend, zoals binnenkort aan kunstcentrum de Ontsteking in Gent en aan de Kunsthal Rotterdam. ✕

Ron Kievits, coördinator ateliers en restauratie-objecten bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze restauratie bij, en Dorian Meijnen, conservator, draagt zorg voor dit kunstwerk, r.kievits@cultureelerfgoed.nl & d.meijnen@cultureelerfgoed.nl.